

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	35
'Aho	Tusite, 7 Novema 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua

Hon. Siaso Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Saia Piukala

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika

Hon. Dr. Viliami Lātū

'Eiki Minisitā Toutai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 35/2023 FAKATAHA
'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tusite 7 Novema, 2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
	4.1	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)
	4.2	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Mo'ui ki he Ta'u 2021
	4.3	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Takimamata 2021/2022
	4.4	Lipooti Fika 3/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (<i>Fekau'aki mo e Lipooti 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/2021 – 2021/2022</i>)
	4.5	Lipooti Fika 1/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue (<i>Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020</i>)
	4.6	Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue (<i>Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai)2020</i>)

	4.7	Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 3/2023 <i>(‘a e Fakafofonga Tongatapu 4)</i>
	4.8	Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Ofisi Palemia 2021/2022 <i>(‘I hono fakatonutonu fika 2)</i>
	4.9	Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue MEIDECC 2021/2022 <i>(‘I hono fakatonutonu)</i>
	4.10	Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022 <i>(‘I hono fakatonutonu)</i>
	4.11	Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue Tamate Afi & Me’a Fakafokifa ‘a Tonga 2021/2022 <i>(‘I hono fakatonutonu)</i>
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘o e Falé.....	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Fakamanatu Ngaahi Tu’utu’uni Lao e Fale Alea ki he poaki e kau Mēmipa.....	8
‘Asenita makehe & fokotu’u ke toloi Fale Alea ke mahino aofangatuku hopo ‘i he Fakamaau’anga.....	9
Fokotu’u toloi ngāue e Falé makatu’unga he fakatonutonu fakalao ‘i he Fakamaau’anga....	9
Tui Pule’anga hoko atu ngāue Fale Alea & lele pē mo e fakatonutonu fakalao he Fakamaau’anga.....	11
Poupou ki he fokotu’u Pule’anga hoko atu faifatongia Fale Alea.....	11
Kole ke mahino fakatonutonu fakalao kae toki hoko atu ngāue	12
Poupou ke hoko atu ngāue Fale Alea he ‘oku lahi ngāue fonua ke fakahoko.....	12
Fakamanatu mei he Pule’anga ko e Fale Alea ko e Fale Fa’u Lao ‘ikai ko ha Fakamaau’anga.....	18
Fakamahino ‘Eiki Sea te’eki ai ha taimi ‘oku ta’efakalao ngāue/tu’utu’uni ‘a e Fale Alea	19
Fakamahino ‘Eiki Sea fakalao ui mai ke hoko atu ngāue Fale Alea	20
Tapou ‘Eiki Sea ‘oua ‘e tukuhifo tu’unga fakalao ngāue ‘a e Fale Alea.....	20
Taukave Ha’apai 12 ki he kupu 84(f)(2) ke makatu’unga ai toloi ngāue Fale Alea.....	23
Tui Pule’anga ‘oku faka’uhinga’i hala e kupu 84(f)	23
Fokotu’u ke pālōti’i e fokotu’u ke toloi e Fale.....	26
Kupu 90 malava vakai’i Fakamaau’anga ngāue Fale Alea kapau maumau e Konisitutone	26
Poupou ke toloi Fale Alea kae hoko atu Fakafofonga Vava’u 14 ‘ene tatau he faifatongia ki he kakaí	28
Poupou ‘Eua 11 ke toloi ‘a e Fale Alea	29
Fokotu’u ke kole poaki mai nautolu ‘oku poupou ke toloi Fale Alea kae hoko atu pe ngāue Fale	29
Fokotu’u ‘ai fo’i ‘aho mavahe ke fakahoko ai tipeiti kau Fakafofonga nau ta’efiemālié kae hoko atu ngāue Fale Alea	29
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea he kupu 62 e Konisitutone	30
Tapou ‘oua tukuhifo ngāue Fale Alea kae ‘oleva kuo aofangatuku mai ki ai Fakamaau’anga	31
Poupou ‘oku lahi pē ngāue Fale Alea ke fai kae fakatatali ke mahino mai tu’utu’uni Fakamaau’anga.....	31
Pālōti’i ‘o ‘ikai tali Fokotu’u ke toloi fanongonongo Fale Alea ki he ta’u fo’ou	32

Me’a Sea Komiti.....	33
Līpooti Fakata’u ‘a e Potungāue ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022	34
Tokanga ki he ‘ikai ‘asi mai he Lipooti Fakata’u MOI ola e ‘atita’i e potungāue	34
Taha ngaahi palopalema e MOI ko e ‘ikai maau ngāue ki he tanu hala	35
Fakahā Pule’anga ko e ngaahi hoha’a ‘oku ‘ohake ko e ta’u fakapa’anga ia kuo ‘osí.....	36
Tokanga ke fakakau Lipooti Fakata’u e palopalema ‘oku ‘ohake he ‘atita felave’i mo e tu’unga e ngāue.....	36
Tokanga ki he ‘ikai tali Potungāue MOI ‘a e ngaahi fehu’i mei he ‘Atita	43
Fakama’ala’ala ki he polokalama ngāue ‘Ofisi ‘Atita.....	52
Tokanga Fakafofonga Tongatapu 5 ke maau me’a fakalekooti ngāue & palani ki he halapule’angá.....	53
Fehu’ia Tongatapu 8 tu’unga langa hala fakakavakava ‘i Folaha	58
Tokanga ki he poloseki Pangike ‘a Maman ki he hala, uafu & mala’evakapuna ‘Euá	59
Fakama’a’alaPule’angá he 38 miliona ko e pa’anga tokoni mei he Pangike ‘a Māmani.	61
Tokanga ‘Eiki Nōpele Vahefonua ‘Euá ki he tu’unga ‘oku ‘i ai hala fakakavakava ‘Euá	63
Tokanga Tongatapu 10 fekau’aki mo e polokalama ko e <i>Triple B</i>	63
Tokanga Tongatapu 10 ke tanu fo’i Hala Tangikiná fu’u palopalema ‘aupito	64
Kole Ha’apai 12 ke valitā ‘aki fokotu’unga maka he uafu hala mui’ifonua mei Kouló ki Hihifo.....	65
Fakamatala Pule’angá ki he teu langa hala fakakavakava ‘Eua	66
Kole ‘Eua 11 ke fakavave’i valitā fo’i hala ‘e 2 ‘i ‘Ohonua.....	67
Kelesi.....	68

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 07 Nōvema 2023

Taimi: 1015-1030 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Ha'apai 12 ke tataki mai e lotu e pongipongi ní.

Lotu

(Na’e tataki e lotu ‘o e pongipongi ní ‘e he Fakafofonga ‘o Ha’apai 12, Mo’ale Finau.)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘o e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmia Le'ole'ó mo e Hou'eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Hou'eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Falé ki he ‘ahó ní, ‘aho Tūsite 7 ‘o Nōvema 2023.

'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Palēmia Le'ole'ó, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Fakalakalaka Faka'ekonōmiká, 'Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoní mo e Vaotātā ...

<002>

Taimi: 1030-1035

(Hoko atu ‘a e taliui ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.)

Kalake Tēpile: ... 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Ngaahi Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea: Lelei.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Nōpele Nuku, Paula Piveni Piukala, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga e taliuí ...

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u heni ‘oku poaki mai ‘a e ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo

e Fakalalakalaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Faka fonua, ma'u mo e poaki 'a 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana pea mo e poaki Tevita Fatafehi Puloka. Ko e ni'ihī 'o e Hou'eiki Mēmīpa 'oku 'ikai ke tali mai honau uí 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'aupito.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI, kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni mo e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmīa ko e 'Eiki Palēmīa Le'ole'o, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu heni mo e Fakafofonga 'o e Kakai.

Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou'eiki, hangē pē ko e tohi māhina kuo tali 'e he Falé ke tau ngāue 'i he māhina ko Nōvemá, na'e fanongonongo atu ai ke mou me'a mai ke hoko atu 'etau fakataha ki he 'aho 7, 'a ia ko e 'aho ni ia fakatatau ki he fokotu'u ko ia na'e 'osi tali 'i he Fale ni.

Mahino pē kia au na'e fakataha 'a e Falé 'i he 'aho 11 ko ē 'o Sepitema, pea na'e 'i ai 'a e feme'a'aki ai pea mo e 'Eiki Sea Le'ole'o, ko e 'Eiki Sea Tokoni Sea, 'o mou fanongonongo ai fokotu'u ke tali ke toloi 'a e Fale kae 'oleva kuo fanongonongo atu 'e he Sea. Pea ko ia na'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni ko ia makatu'unga pē toloi 'i he kole 'a e ni'ihī 'o e kau Fakafofonga, ke fai 'enau ngāue fakalao pea mo e kole 'a e Pule'angá koe'uhi ko 'ene ngaahi folau fakapule'anga 'i he māhina ko ia, tu'ulāhoko ai pē pea mo 'etau māhina 'a'ahi faka Fale Alea, 'i he māhina kuo 'osi. Pea ko ia kuo fakakakato 'a e ngaahi ngāue ko ia Hou'eiki pea 'oku ou fakamālō atu ho'omou lava 'o me'a mai 'i he pongipongi ni.

Fakamanatu Ngaahi Tu'utu'uni Lao e Fale Alea ki he poaki e kau Mēmīpa

'Uluaki me'a pē 'oku ou fiema'u ke fai ha tokanga ki ai Hou'eiki, ko 'etau ngaahi tu'utu'uni ko ia 'i he Konisitūtone pehē foki ki he Lao 'o e Fale Alea fekau'aki pea mo e poaki mo e mama'o atu 'a e Hou'eiki Fakafofonga.

<005>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Sea: ... 'a ia ko e kupu 7 'etau Lao 'i he Fale Alea 'oku hā mahino pē ai 'e 'ikai ngofua ke toe mama'o atu ha Fakafofonga Fale Alea he ngaahi māhina hokohoko 'e tolu. Toe tānaki atu ki ai toe tu'utu'uni pē he kupu ko ia 'i he kongā ua 'o e kupu 7. 'Oku 'ikai ke ngofua ke mama'o atu ha Fakafofonga 'o fuoloa ange he uike 'e ua lolotonga 'a e taimi fakataha 'a e Fale Aleá ta'e'i ai ha'ane poaki mei he Sea 'a e Fale Aleá.

Ko u fakamanatu atu pe Hou'eiki koe'uhī ko e Lao eni e fonua 'oku 'i ai e ni'ihī 'o e kau Fakafofongá 'oku ngalingali nau tele ofi hono maumau'i 'a e kupu ko ia 'i he 'etau Laó. 'Oku 'ikai ko ha fatongia ia 'a e Seá mo e Kalaké ke mau fakamanatu atu 'a e ngaahi Laó. Pau ke mou taliui ki ai, ka ko 'eku fakatokanga atu pē Hou'eiki na'a mou 'ohovale ha 'aho kuo mole homou seá fakatatau ki he Lao e Konisitūtone pea mo e Fale Aleá.

‘Asenita makehe & fokotu’u ke toloi Fale Alea ke mahino aofangatuku hopo ‘i he Fakamaau’anga

‘I he taimi tatau pe Hou’eiki na’e ‘omai e tohi ki he ‘ofisi ‘o e Seá mei he ni’ihi ‘o e kau Fakafofongá fakataumu’a eni ki he ‘enau kole ‘amanaki ke fakahū mai ki he Falé ke mou me’a ki ai he pongipongi ni. Pea kuo ‘osi tukuange pe ‘a e faingamālie ke ‘ohake ‘a e ‘asenita makehe ko eni kimu’a pea tau hoko atu ki he ‘asenita kuo ‘osi pulusi atu ‘i he ngāue ‘o e pongipongi ni. He ‘ikai ke u ...kole ki he Kalake ke ne lau kakato mai ‘a e tohi ko eni koe’uhī ko e kakano ‘o e tohi ko eni ‘oku pelepelengesi kapau te tau ngāue ki ai ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi makatu’unga makehe ia ‘e ha’isia tautolu ki ai pea ‘i he’ene pehē te u tukuange pe ki he kau Fakafofonga ke nau fakamatala ngutu mai pe ‘enau fakakaukau mo ‘enau ngaahi fokotu’u pea u te u lava pē ‘o fakahoko atu Hou’eiki ko e tohi ko eni na’e fakahū mai he Fakafofonga Tongatapu 2, 4, 5, 7, 10 pea mo ‘Eua 11. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘eku ‘amanaki ‘e fakama’ala’ala mai Fakafofonga Tongatapu 5 ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ko eni, Tongatapu 5 ‘oatu ho’o miniti ‘e 10.

Fokotu’u toloi ngāue e Falé makatu’unga he fakatonotonu fakalao ‘i he Fakamaau’anga

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, tapu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o mo e Hou’eiki Kapinetí, fakatapu ki he Tama Pilinisi Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili pea ‘oatu ‘a e fakatapu ki he Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele pehē fakatapu ki he kaungā Fakafofonga kae ma’u e faingamālie ko eni. ‘Uluaki pē Sea tau fakafeta’i pe ki he ‘Eiki koe’uhī ko ‘ene kei fofonga ola pē, kei vilingia pē ‘a e fuká ‘i Pangai pea ‘oku kei tokalingolingo pe ‘a e melinó ‘i he fonua ni pea ‘oku laumālie pe ‘a e Feitu’u na Sea pehē ki he Hou’eiki ‘i he’etau a’u mai ki he ‘aho ni ke hoko atu ‘a e fatongia. Pea ‘oku ‘ikai ko ha me’a si’i ia, neongo pe lahi ‘a e ngaahi me’a na’e lave ki ai tokotaha na’a ne tataki ko ē lotu he ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i māmani ‘a e tau mo e ngaahi faingata’a ka ‘oku tau fakafeta’i ‘oku tau kei hao pe ‘i Tonga pea ‘oku tau fakamālō heni koe’uhī ko e tukufonua na’e fai.

Sea ko e hangē ko ia na’a ke fakahoko mai, pea ko e ‘uhinga pe ‘a e fokoutua atu ‘a e motu’a ni hangē pe ko ho’o me’a pē ko e fakataha fakamuimui taha na’e fai ‘i he ‘aho 11 ko ē ‘o Sepitemá na’e ‘i ai ai ‘a e fokotu’u pea na’e tali he Fale Alea ke tuku mu’a ha faingamālie koe’uhī ko e fiema’u fale’i mo e ‘ave ki he Fakamaau’angá koe’uhī ‘o felāve’i mo e kupu 62 ko ē ‘o e Konitūtone pea pehē ki he kupu 84(g) (1) mo e (2) ‘o e Tu’utu’uni Ngāue ko ē ‘o e Fale Alea felāve’i pea mo e fakahoko ko ē hotau fatongia na’e fai he ‘aho 6 ko ē ‘o Sepitema 2023 ‘i he fili ko ē felāve’i pea mo e falala’anga ‘o e ‘Eiki Palēmia ke hoko atu kae tautefito ‘i he ‘ikai ke ‘i ai ha faingamālie ki he tipeiti.

Pea mau fakamālō ‘aupito ki he ‘Eiki Sea Le’ole’o pea pehē ki he Hou’eiki ‘enau tali ke hoko atu ‘a e ngāue fakalao ko ia. ‘A ia pea na’e fakahū leva ‘a e tohi ‘i he mātu’a Fale Aleá ‘o ‘ave ki he Fakamaau’anga ke fai ange ha tu’utu’uni pe ‘oku ‘i ai ‘a e vakai pe ‘oku fakalao faka-Konisitūtone faka-Lao pea mo e Tu’utu’uni Ngāue ‘a ho’o Falé ki he ‘ikai ke fakangofua ‘a e tipeiti ‘i he taimi ko eni na’e fai ai ‘a e ngāue ki he fokotu’u ki hono tukuhifo ko ē ‘o e fakahā ki he falala’anga ko ē ‘o e ‘Eiki Palēmia.

Sea ko e ola ‘o e me’a ko ia ‘osi mea’i pe he Feitu’u na. Na’e ‘ave ‘a e me’a ko ia ke fai pe e vakai ‘a e Fakamaau’anga tau’atāina pe ‘oku ‘i ai koā ha makatu’unga ‘a e Fakamaau’anga ke ne lava ‘o fai ha...

Veivosa Taka: Sea.

'Aisake Eke: Tu'utu'uni ki he tafa'aki ko eni...

<007>

Taimi: 1040-1045

Veivosa Taka : Sea ko 'eku fakatonutonu

'Eiki Sea : Fakatonutonu Ha'apai.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'ú na tapu pea mo e Fale 'Eiki. Sea ko 'eku fakatonutonu he he me'a na'e me'a mai 'aki 'e Tongatapu 5 na'e 'ikai ke tali he fai ha tipeiti. Ka ko 'eku fakatonutonu na'e fai he founa pālōti pea na'e 'ikai ke nau mālohi. Fakatonutonu pē ia Sea.

'Aisake Eke : Tapu ki he Feitu'ú na Sea pea pehē ki he Fale Alea. Mahalo na'e 'ikai ke 'i heni 'a e Fakafofonga ia, na'e fai pē 'a ia ko e makatu'ungá ia 'ikai ke fai ha tipeiti. Pea hangē pē founa ngāue 'a e Fakamaau'anga na'a nau vakai pē 'oku ngofua ko ā ke ala mai 'a e Fakamaau'anga ki he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Aleá. Ka 'oku ke 'osi mea'i pē 'e he Feitu'ú na kuo 'osi 'i ai 'a e Tala Tu'utu'uni ia 'a e Fakamaau Lahi, 'Eiki Fakamaau *Cooper* 'i he'ene vakai pē 'a'ana ki he natula ko eni, pē 'oku ai ha makatu'unga fakalao ke 'oange ki he Fakamaau'anga ke fai 'a hono vakai'i 'a e founa na'e fakahoko 'aki 'etau ngāue tautautefito ki he tipeiti.

Pea ko e aofangatuku na'e 'osi 'omai 'e he Fakamaau 'a ia ko e Fakamaau ko eni, 'io ko 'ene, ko e kupu ko ia 'o e Konisitūtone 62 pea pehē ko e 84(f) 'e pehē: 'Io 'oku 'i ai 'a e makatu'unga ia 'o e Fakamaau'anga. 'Oku 'i ai 'a e makatu'unga lelei ia 'o e makatu'unga 'oku 'oange 'e he kau Fakafofonga 'o e Fale Alea 'oku 'i ai e me'a ia 'oku tonu ke fai e fakatonutonu 'uluaki ia. Ua, pea 'oku mafai 'a e Fakamaau'anga ke ne fai e fakatonutonu pea ko e tu'utu'uni ia 'oku ne fai pea ko e 'osi ko ē 'o e Tu'utu'uni ko iá, ko e hoko atu leva eni 'oku ne ma'u 'a e 'aho 'e 28 he ongo tafa'aki ke ne 'oange ko e hā 'a e fokotu'utu'u ki he hoko atú.

Sea ko e tu'unga ia 'oku tau 'i ai he 'aho ni. 'Uluaki pehē 'e he Fakamaau'anga 'io 'oku ai e makatu'unga 'oku 'i ai 'a e maumau 'i he Konisitūtone pea mo e Tu'utu'uni Ngāue koe'uhi ko e 'ikai ke fai e tipeiti pea 'oku ne tuku mai leva ke hoko atu 'e Fakamaau'anga ke fai 'a e Fakamaau'anga 'i he vakai 'o e ongo faha'i lōua. Ko e tu'unga ia 'oku tau 'i ai he 'aho ni Sea. Pea hangē pē 'oku ke me'a ki ai Sea, ko e kupu 84 (f) (2) ko ia 'etau Tohi Tu'utu'uni 'o hangē pē ko e founa ngāue na'a tau fou mai 'aki. Ko e taimi pē ko ē 'oku hū mai ai ha fokotu'u, felāve'i pea mo e kaveinga ko eni, ha 'ikai ke falala'anga mo e 'Eiki Palēmia pea 'oku 'oku tuku 'a e me'a kātoa koe'uhi kae lava fakahoko 'a e fatongia ko ia pea toki hoko atu. He 'oku mahino pē foki ko e fatongia ko ia 'oku felāve'i ia mo e hoko atu 'a e Pule'anga lolotonga. Pea 'i he'ene pehē koe'uhi 'oku te'eki ai ke 'osi ko e konga 'uluaki pē eni kuo 'osi. Pea 'oku ne pehē 'e he Fakamaau'anga 'io hoko atu e hopo 'e toki mei ai ia 'o mahino mei ai ko e hā 'a e aofangatuku. Ko e me'a ia 'oku fai ai e fokotu'u atu 'a e mātu'a ni, 'e Sea ke toloi mu'a 'a e Fale Alea kae tuku mu'a ke hoko atu 'a e Fakamaau'angá ke lava mahino ko e hā 'a e aofangatuku pē 'oku faka-Konisitūtone pē 'ikai 'a 'etau hikinima ko ē mo e founa na'a tau fai 'aki ko ē 'a hono vakai'i ko eni 'a e fokotu'u ki he falala'anga mo e ta'efalala'anga ki he 'Eiki Palēmia, ke maau ia pea toki 'osi ko iá pea tau toki hoko atu. 'Ikai toe 'i ai ha me'a kehe ia 'Eiki Sea ko e faka'amu pē ke fakahoko pē 'etau fatongia 'aki 'etau lelei taha pea mo e founa

‘o e Lao mo e Konisitūtone pea mo faka’ofo’ofa pea mahino ma’ala’ala ‘a e ngaahi me’a kotoa. Ko e taumu’á pē ia ‘ikai ke toe me’a kehe ia.

‘Oku mahino pē ki he mātu’a ni ia ‘a e lahi e ngaahi ngāue pea ‘oku ‘osi mea’i pē ia ‘e he Fakamaau’anga. Ko e me’a ia ‘oku ne tuku mai pē ‘a e ‘aho ‘e 28 ko ‘ene pehē ko e fatongia mahu’inga ‘o e Fale ki he Fale Alea ke nau lava ‘o ‘ai ‘a ‘enau taimi tēpile ke lava fai ha ngāue fakavavevave ke ‘osi, kae ‘atā ke hoko atu ‘a e ngāue. Pea ‘i he ‘ene pehē Sea he anga ‘emau fakakaukaú kuo pau ke ‘osi ‘a e, ‘a e fakatonutonu fakalao ko eni. He kapau te tau hoko atu ko e tui ‘a e mātu’a ni ko e ngaahi me’a te tau hoko atu kae ‘oua kuo tau solova ē ‘e ta’efakalao ia. Koe’uhi kuo pau ke tau lava ‘o fakama’ala’ala kuo tau maau hē, pea ko eni oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni mai ‘a e Fakamaau ‘a e fonua ni pea ‘oku tau faka’apa’apa pē ki he ngaahi kupu ko ia ‘e 3 ‘i he fonua ni. Pea ko e ki’i ‘uhinga pē ia Sea e ki’i fakahoha’a ‘oku ou fai.

Pea ‘oku ou kole fakamolemole ki he Feitu’ú na pehē ki he Palēmia Le’ole’o pea mo e Kapineti pea pehē ki he Hou’eiki ‘i he mamahi’i. Ko e ‘ohake pē fokotu’u ko e mamahi’i pē ‘etau ngāue Sea. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘o e kole ke toloi ‘etau ngāue ko eni kae faka’osi ‘a e ngāue ‘a e Fakamaau’anga ka tau toki hoko atu Sea. Sea ko e ki’i fakahoha’á pē ia fakamālō lahi ‘aupito ki he Feitu’ú na he ma’u faingamie. Mālō ‘aupito.

Tui Pule’anga hoko atu ngāue Fale Alea & lele pē mo e fakatonutonu fakalao he Fakamaau’anga

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Sea ki’i ...

<008>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Sea: ... Me’a mai ‘Eiki Palēmia Le’ole’o.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Tama Pilinisi mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele, fakatapu atu foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. ‘Eiki Sea ‘oku, mālō ‘aupito ‘a e ‘a e fokotu’u ko eni ‘oku ‘omái ka ko u tui ‘Eiki Sea ko e me’a kehekehe pē ia ‘e ua. Kapau ‘e fai pē e fakatonutonu ia ‘atā pē ia hono taimí kae tukuange mu’a e Falé ke fai hono fatongia ‘o’ona. Toki fai pē fakatonutonu ia Sea ‘oku ‘ikai ke kovi e me’a ia ko e fakatonutonu ka ko hono toloi ai ko ē e Falé ‘oku ‘ikai ke u tui e Pule’anga ia ‘Eiki Sea ko ha founa ngāue ia ke tau ngāue’aki ke hoko ia ko e *precedent* ke tau ‘ai pē ha me’a fakalao toloi kátoa e ngāue ho Falé kae fakahoko e fakakaukau ko ia. Faka’apa’apa pē au ki he fakakaukaú mo e fokotu’u ‘Eiki Sea. Ka ko u tui totonu ke hoko atu e ngāue ‘a e Fale fai pē fakatonutonu ia tau toki a’u ki ai pē ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i aí kae kei hoko atu pē fatongia ‘o e Fale ia na’e ‘omai kitautolu ki aí ‘Eiki Sea. Mālō ‘aupito mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 8.

Poupou ki he fokotu’u Pule’anga hoko atu faifatongia Fale Alea

Vaea Taione: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea tapu mo e Tokoni Palēmia, tapu mo e Pilinisi pea mo e Hou’eiki’i pea mo e toenga ‘o e kaungā Fakafofonga ‘i Fale Alea he pongipongi ni. Mālō mu’a e laumālie. Fakamālō ki he lotu lelei na’a tau ma’u ‘i he pongipongi ni Sea. ‘Oku ou tu’u hake

pē ‘a e ‘a e motu’ a ni ia Sea ki he palopalema ko eni ‘o e ‘o e pongipongi ni ‘uhinga kapau te tau ‘alu ki he sitepu ‘uluaki Sea ko e Fakafofonga ‘o e Tongatapu 5 na’ a na felotoi mo e Palēmia ke na me’ a atu ki he Feitu’ u na pea ko ‘ene ‘osi ko ia ‘omai leva ko iá ‘o fai e founa fai ho’ o fakatonutonu tau fou pē he founa e Fale Alea hangē ko e me’ a mai ‘a Ha’apai 13 pea ‘osi leva pea tau felotoi fai e pāloti. Toe me’ a mai ‘a Tongatapu 5 ia he pongipongi ni Sea hangē ia na’ e ‘ikai ke kau ia he me’ a ange ko ē ‘o e Feitu’ u na ki he kamata’anga ‘o e fo’ i palopalema. Ke tau toe toloi ‘o hokohoko atu ‘etau toloi kae ‘oleva ke lava e me’ a ko eni ko ē ‘oku ‘uhinga mai ko ē ki ai ‘a ‘enau tafa’aki Sea. Pea ‘oku ou pehē pē au ia ko u fokotu’ u atu ‘e au ia ki he fokotu’ u ‘a e Tokoni Palēmia tau lele pē tautolu ia mo fakatonutonu ‘e lava lelei pē ia Sea. Mālō ‘aupito e ma’ u faingamālie.

Kole ke mahino fakatonutonu fakalao kae toki hoko atu ngāue

'Aisake Eke: Sea ... tapu mo e Feitu’ u na pea pehē ki he Hou’ eiki Fale Alea ‘oku ‘ikai ke u pehē ke u ... ka ko u ‘ai pē ke me’ a ke ‘osi ka u toki tu’ u au ‘o fakatonutonu ‘ikai Sea ke ‘ilo pē me’ a na’ e hoko na’ e ha’ u pē, me’ a mai e ‘Eiki Palēmia ‘o kole mai ke ma me’ a atu e Feitu’ u na ‘a e fokotu’ u ko ē ke fai e tipeiti. Pea nau fakahoko atu pē ‘io sai pē pea tuku pē te u toe ha’ u pē ‘o toe fakahoko ki he Fakafofonga pea na’ a ke toki mea’ i pē nau toe lele atu pē au kimu’ a he fai e fakatahá kātaki ‘oku ‘ikai ke mau loto ke ‘oua’ e, ‘ikai ke mau loto ke hikinima ta’ efai e tipeiti pau nau lele pē motu’ a ni ia ‘o fakahoko ki he ‘Eiki Palēmia. ‘A ia ka ko e me’ a ia ko ia ko e me’ a ia ‘i tu’ a ‘oku ‘ikai ke kau ia heni. Ka na’ e he koe’uhí he ko e me’ a na’ e mahino ‘e toki foki mai pē me’ a ia ki heni ko e me’ a ia. Pea ko e, kai kehe ko u tuku atu pē au ke fakatonutonu ‘ikai ke ‘i ai ha me’ a ia Sea ko e faka’amu pē ‘etau founa ngāue ka ko e, ko e faka’amu pē ke tau fakapapau’ i pē laó ke lava lelei hotau fatongia pea lava lelei ki he fonua ‘i he founa mo ‘ene fakalao, ‘ikai ko u tu’ u hake pē au ko e ki’ i mahalo ‘oku ngalo pē he Fika 8 lahi ‘ene folau ki *New York* ka ‘oku, ko u tu’ u hake pē ‘o ki’ i fakatonutonu mālō ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me’ a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Poupou ke hoko atu ngāue Fale Alea he ‘oku lahi ngāue fonua ke fakahoko

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu atu pea mo e Tokoni Palēmia kae ‘uma’ ā e Hou’ eiki Kapineti, tapu atu ki he Hou’ eiki ‘o e Fonua, Tama Pilinisi, Kalaniuvalu Fotofili. Tapu atu ki he Fakafofonga ‘o e Kakaí. ‘Eiki Sea ‘oku ou tu’ u hake he pongipongi ni ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘i he lotu na’ e fai ‘e he Pisopé. Māfana hoku lotó ko hono ‘uhingá ko e himí ke u ofi peá u hoko ko e tokotaha ko ia ‘oku fai ki ai e lotú. Ka ko u tu’ u hake foki ‘Eiki Sea kae ‘uma’ ā e Hou’ eiki e Falé ni he na’ e a’ u mai ki he pongipongi ní na’ á ku tu’ u ve’ e taha. ‘I he Tu’utu’uni ‘a e Falé kae hili e māhina ‘e 3 ‘oku ‘ikai te ke ‘i heni ‘e lava ke mole ho seá. Peá u toki lave’ i ‘e au he ngaahi ‘aho ko eni kimui ní ‘a e taimi na’ e toloi ai ‘a e Falé ‘ikai ke ‘i ai ha toe faingamālie ke fai ha taliui kimu’ a he ‘ahó ni Sea.

Pea ko hono ‘uhinga ia ko u tu’u hake aí ke u fakahoko atu mālō pea mo e pongipongi ni ke u toe lava ‘o a’u fonua ai ki hoku seá kae ‘uma’ā e fakafofonga ko u fai ma’á e Hou’eikí. Ko e me’a ko eni ko ē kuo hoko hotau Fale ní, ‘Eiki Sea ‘oku ou faka’apa’apa atu ki he Fakafofonga Tongatapu fika 5.

Ko u lave’i ‘i he pongipongi ni, me’a mai ke ta’ofi ‘a e Falé kae fai ‘a e fakatonutonu fakalao. Kapau na’e hoko ē Sea ‘e mole hoku ki’i nofo’anga ‘o’oku ia ‘i he pogipongi ni kapau na’e hoko e Tu’utu’uni ko iá. Ko e ‘uhingá kuo fai e tu’utu’uni ke māhina ‘e 3 pe pea lava ke mole ai ‘a e ngaahi lakanga pea mo e ngaahi monū, toloi meí he ngaahi ta’u ko ē ki he tu’unga ko ení, ‘uluakí ia.

Uá ‘Eiki Sea ‘oku fai ki ai e hoha’á ne u ‘amanaki ‘e au ko Tongatapu 5 ko e taki ia ‘i he tu’unga ko eni ko e taki ia ‘o e faha’i ko ia ko ē ko e ‘okú ne fakalanga mai ki he Pule’angá. Pea ‘oku fakapilitānia ko e *leader of the opposition* eni, Tongatapu 5. Pea ko e founa ia ‘oku fai’aki ‘a e tokangá ‘i he pongipongi ní pea mo e me’a na’e hoko ‘aneafí. Na’e fai ‘enau felotoi pea ma’u mai ‘a e takí pea mo e taki e Pule’angá ‘o fakahoko atu hona lotó, toe tuku ia kitu’a ‘e he kau kanititeiti ko ē e kakaí na’a nau loto ke nau hoko ko e takí. Toe tuku ia kitu’a, ‘o toe fai ai ko ē ‘etau pālótí ‘o mahino ai ‘e hoko atu pe ngaahi ngāue ko ení.

‘Eiki Sea ‘oku lahi e ngāue ‘a ho fonuá ke fai, ko ena kuo mahino mai kuo tau e *Gaza*. Kuo tau ‘a Palesitaini mo ‘Isileli. Kuo fofonga vaeua ai ‘a māmani, tau nofo pe tautolu ‘o tali ki he’etau ki’i fakatonutonu ko eni mo hotau ki’i loto kae fēfē e mo’ungaafí pea mo e feliuliuaki ‘a e ‘eá. ‘Eiki Sea ‘ai pe mu’a ko e hopó ia ‘oku hopo ma’u pe he taimi kotoa. Kae hoko atu e ngaue ‘a ē na’e me’a atu ‘aki ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmiá. Hoko atu ‘etau ngaahi ngāue na’a ‘osi ange ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Kilisimasi ‘a e fonuá pea mo ha Ta’u Fo’ou. He ko hono ‘uhingá ko e fakatatali ko ení.

Ke mea’i ‘Eiki Sea, ta’u ko ení, ta’u lahi taha eni ‘oku ma’u ai ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5 ‘a e Falé ni, talu mei he kamata’anga ‘o e ta’ú ni. ‘I he lakanga ‘oku ‘i ai ko e Sea ia ‘o e Komiti Pa’angá. Ko e talu ‘ene lele mai ‘ene hanga ‘o tauhi mai ai e lakanga ko iá ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni ‘oku ‘ikai pe lava pe ‘o fiamālie ‘a e Fakafofonga Tongatapu 5.

‘Oku ou tokanga lahi atu ki aí ko e hā hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke nau faka’ilo aí ‘a e Pule’angá ka tau nofonoho holo pē. ‘Ai mo li e taulá ke mahino pe ‘oku ke ‘i fē? Ko hono ‘uhingá ko e taimi lahi na’á ke nofo ai ‘i he ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Ta’u lahi na’á ke nofo ai ‘o ke hanga ‘o lava ‘o ‘atita’i ‘a e fonuá, hā ha me’a ‘oku fehalaaki? ‘Oange ki ai ‘a e tohi ...

<010>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... kakato ko iá pea fai mo hoko atu ‘etau ngaahi ngāue. Ko hono ‘uhingá fai e feme’a’akí ia he Fale ni heni kae mole taimi ia ‘o e fonuá, ngaahi aleapau ‘i tu’apule’anga kae ‘uma’ā e ngaahi kaveinga ngāue fakamāmani lahi ‘oku fai ki ai e ‘amanakí, ‘oku ta’ofi ia. Ko hono ‘uhingá ko e tokanga ko eni ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 5.

Ko e fakatonutonu fakalaó ‘Eiki Sea, mo’oni e lau ko ē ko ē ‘a e fonongá, ha’u ā ‘a e Fakamaau Lahí ia ‘o me’a ho me’a’angá, hoko ā ‘a e Falé ni ia ko e Fakamaau’anga pea tukuange hotau

Tongá ka tau nofo tautolu ki he laó pea to’o mo e lea faka-Tongá ka tau heke hake ‘o lea faka-Pilitānia ka tau nofo ki he tu’unga ko iá.

Ko e hā ‘oku tau pehe’i ai hotau Falé ‘oku ‘ikai ke kei lava ia ‘o faka’apa’apa’i e Feitu’u na, ‘oku ‘ikai ke lava ‘o faka’apa’apa’i e ‘Eiki Palēmiá. Tau kīvoi he pongipongí ní toloná hotau vaká mei Sepitema ‘o a’u mai eni ki Nōvema, Kilisimasí ena he māhina katu’ú ‘oku ‘ikai ke ‘ilo’i ia pē te tau ‘i fē? ‘Eiki Sea ‘oku ou ma’u ma’u pē au ‘i he ‘ahó ní ko e me’a mai ko ē ‘a e Tu’i Fakamaaú ‘o faitu’utu’uni hotau ‘apí ni. Ko ‘ene faitu’utu’uni ko ení ‘ikai ko ‘ene leveleva ia ‘etau lea faka-Tongá, ‘ikai ko ‘ene leveleva ia ‘o ‘etau fakakaukau faka-Tongá. Te tau hiki ā tautolu ‘o faka-Pilitānia?

Lord Nuku: Sea, ki’i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Nōpele ‘Euá.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú 'Eiki Sea makatu’unga ‘i he ‘ai ko ē ke pehē ke hū mai e Fakamaau’angá. 'Eiki Sea, ko e kupu 75 ka fai ha faka’ilo faka-Fale Alea ‘oku me’a mai e Fakamaau’angá ‘a e Fakamaau Lahí ‘o Sea, ko e tu’utu’uni ia ‘a e laó. Pea ko e me’a ia ‘oku ou fakatonutonu atu tau ki’i fakamavahe mei he fo’i me’a ko iá he ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e laó ki he ‘uhinga ki he hū mai ai ‘a e Fakamaau’angá ‘a e Fakamaau Lahí ki he Falé ni koe’uhí he ‘oku pelepelengesi ‘etau feme’a’akí he ‘oku tau mavahe kitautolu ia mei he ‘uhinga ko e hangē na’e fai e felotoi pea toki fai e pālotí, ka ko e me’a ia ‘a e Fakamaaú.

Ka ko ‘eku fakatonutonú atu pē ‘a’aku ia, ‘oku fakalao pē ke hū mai e Fakamaau’angá ‘o fakalele ‘a e Fale ko ení ‘i ha faka’ilo faka-Fale Alea Sea ke ‘uhí ‘oku ‘ikai ke tapui fakalukufua pea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke to’o ai ‘etau lea faka-Tongá, ko ‘etau muimui pē he laó Sea. Ko e fakatonutonú pe ia Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō 'Eiki Sea. Fakamālō atu ki he Hou’eiki ‘o ‘Euá he fakatonutonú.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ‘oku ou tali ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Nōpelé ‘oku ‘i ai e ngaahi makatu’unga he Konisitūtoné ‘e Sea ai ‘a e Tu’i Fakamaau Lahí ‘i Fale Alea kae hoko atu ho malangá ‘oku kei toe pē ho taimí 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō 'Eiki Sea. ‘Oku ou fiefia ‘aupito he mo’oni ‘oku ‘omai he Fakafofongá, ‘o kapau na’e fai ha hopo. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku fai ki ai e tokangá ‘i he pongipongí ni 'Eiki Sea, tokanga lahi atu au ‘oku hanga ‘i he tu’unga ko eni ‘oku fai ki ai e fokotu’ú ‘oku ne hanga ‘o uesia ai ‘etau fonongá. ‘Oku ne hanga ‘o uesia ai ‘etau ki’i ma’uma’ulutá, ‘oku ne hanga ‘o veteki ‘a e anga ‘etau vakai pea ‘oku fai e tokanga ki ai ko hono ‘uhingá, hā e me’a ‘oku ‘ikai ke hoko ai ‘o fai mo hano faka’ilo ke tau femahino’aki ka tau ō ki he Fakamaau’angá kae me’a mai e Fakamaau’angá ki heni ke fai mo fakahoko e me’a ko iá.

Ko e tu’unga ko ení 'Eiki Sea talu mei he feme’a’aki ko eni ko ē ‘aho na’e hoko ai e felotoi pea tuku kitu’á pea fai ai ‘a e femahino’akí, ko e ki’i me’a si’isi’i 'Eiki Sea. Ka kuo hoko he ‘aho ni kuo ne hanga ‘o ta’ofi ‘etau fonongá, ta’ofi ‘i he ngaahi ‘uhinga ‘i he’eku lave’i ko ē ‘a’akú 'Eiki Sea, na’e totonu ke ngata pē eni ia ‘i he Feitu’u na pea mo e Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 kae ‘uma’ā ‘a e Palēmiá. Ka ko eni kuo hoko e me’á ni pea te ne hanga ‘o tolotolo e ki’i afi, te tau uesia ai anga ‘etau nofó pea fihia ai ‘a e toenga ‘o e fonuá he ‘amanaki ...

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ke tau hoko ki he Kilisimasi. Ko ia ‘oku ou kole atu ‘Eiki Sea, fai mu’a ha fakakaukau lelei kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’unga ke fai ai ha hopo pea tuku ka tau hoko atu ‘etau ngaahi ngāue, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4 pea toki hoko mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kāpineti. Fakatapu atu ki he Tama Pilinisi mo e Hou’eiki Nōpele kae 'uma'ā hoku kaungā Fakafofonga ‘Eiki Sea, kae fai pē ha ki’i fakamalanga atu Sea ‘i he kaveinga mamafa kuo ‘omi ki ho Fale ni ‘i he pongipongi ko eni.

Hou’eiki na’e ‘ikai ‘aupito ko ha me’a faingofua eni ke mau fakahoko mai ‘a e tohi ko eni ‘oku kau ai ‘a e motu’a ni. Ne toutou fai ‘a e fakataha pea kau ai ‘a e kau loea ‘oku ngāue‘aki ‘e he mātu’a ni, ne kehekehe ‘emau fakakaukau, ko hono ‘uhingá ‘oku ‘ikai ko ha me’a si’isi’i, ko e ui eni ‘o kitautolu ki he Fale Alea ‘o Tonga ke fai ha ngāue. Pea ne ‘i ai hamau ni’ihi ne mau loto ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tongá, pea na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi na’a nau ma’u ‘a e maama fakalao ‘o tatau ia mo e fakahinohino fakalao na’e ‘omai kiate kimautolu.

Ko e Tu’utu’uni ‘a e kupu 62, (2) ‘o e Konisitūtone ke tipeiti’i ‘a e ngaahi fokotu’u, pea ko e tu’utu’uni ‘etau ngaahi tu’utu’uni kehekehe, ke faka’atā ‘a e tipeiti, pea ‘i he’ene pehē he ‘ikai ke lava ia ke pālōti’i ke tuku fakatafa’aki ha me’a pehē. A’u pē kapau ‘oku, na’e fai ha me’a pehē ‘e pule ‘a e Konisitūtone. Pea ‘i he’ene pehē ko e fakahinohino fakalao ia ne mau a’u ‘o felotoi ki ai he ‘ikai ke mau lava ‘o ‘eke ha maumau tu’utu’uni ‘e taha kae tukutukuange atu ha maumau tu’utu’uni ‘oku mau ongo’i ‘oku ‘oku hoko. Hangē ko e kupu 84 (f) ‘o e tu’utu’uni, ‘e ‘ikai ke tau toe lava ‘o fakahoko ha ngāue kehe, kae ‘oua leva ke mahino ‘a e tu’utu’uni aofangatuku ki he fokotu’u. Pea ko e fakahinohino na’e ‘omai kiate kimautolu ko e taimi ko ē ‘e ‘osi ai ‘a e fakatonutonu fakalao, ko ‘ene toki aofangatuku ia. Pea na’e ‘ikai ke faingofua kiate kimautolu, ‘oku ‘i ai ‘a e hopo ‘e 2, tatau mei natula tatau fekau’aki pē pea mo e Fale ni.

‘Oku ou ongo’i fiemālie au ki he hopo ‘uluakí, tukuange pē ia ke lele ‘i tu’a kae me’a pē ngāue ia ‘a e Falé ‘i heni. Ko e ki’i kehe ‘anga ‘o e hopo ko eni ko hono ‘uhingá ko e tu’utu’uni kupu 84 (f). Ko e fakahinohino’i mai kiate kimautolu ka mau tukuange eni ‘e fehu’ia ko fē tu’utu’uni ‘oku mau ‘eké, pea ko fē leva tu’utu’uni ‘oku tukuange pē ke ‘alu, ko homau faingata’a’ia ‘anga ia. Ka ko e aofangatuku ia ‘o e Fakahinohino Lao ‘oku mau a’u ki ai, ‘oku fai mai ai ‘a e kole ki he Fale Alea ke tukuange mu’a ke ‘alu ‘o a’u ‘a e fakatonutonu fakalao, pea mole ke mama’o ke pehē kuo pule mai ‘a e Fakamaau’anga ki heni.

Ko e ‘uluaki fekumi ia na’e fai, pē ‘oku ‘i ai ha mafai ‘o e Fakamaau’anga. Pea makatu’unga ‘i he kupu 90 ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga pea mo e ngaahi hopo kehekehe kuo ‘osi fai ‘o fakamo’oni’i., ‘io ‘oku ‘i ai, ha mafai pehē kapau ‘e maumau ‘a e Konisitūtone, pea ko hono ‘uhinga ia na’e tali ai ‘e he Fakamaau’anga Lahi.

‘I he ‘aho 17 ‘o e māhina ni, ‘e fai ai ‘a e vakai, pē ‘oku tangi ‘a e Fale ni ‘i he tu’utu’uni ko ia, pea ‘osi ia ‘a e taimi fakalao ‘aho 17 ‘o māhina ni. Pea aofangatuku ai pea mo e fokotu’u ‘a e mātu’a ni ki ha *injunction* ke ta’ofi fakataimi ‘a e Falé kae ‘oleva ke aofangatuku ‘a e ngāue

ko eni. Na'e toe fai pē 'a e faikehekehe he fakakaukau ko eni, 'uhinga 'oku 'ikai ke mau loto ke a'u ki he tu'unga ko ia, ke tu'utu'uni mai ke ta'ofi, kae fai pē ha talatalanoa. Ka ko hono 'uhinga kuo ui 'a e Falé ia, pea 'oku 'omi ai 'a e fale'i ki ate kimautolu 'oku fakavave'i 'a e founa ngāue ki he *injunction* kapau 'e pehē, kuo 'osi 'oatu ia ki he Fakamaau'anga ke 'alu ke a'u ki ai toe fai mai ha tu'utu'uni pē 'oku taau, ke ta'ofi faka Fakamaau'anga 'a e tūkunga 'oku tau 'i ai kae 'oleva ke kakato 'a e tefito'i hopo. Me'a ia na'e 'ikai ke mau loto kimautolu ki ai. 'Oku ou pehē tau talatalanoa pē pea 'osi pē pea 'osi, pea 'i ai 'a e femahino'aki.

'Oku 'ikai faingofua Sea, ko Tonga eni ia 'oku 'i ai 'a e femahino'aki, fekaukau'aki, ka ko e anga ia 'o e kumi ki he Fakamaau Totonu 'oku pehē pea 'oku fai atu ai 'a e kole 'i he pongipongi ni ...

<005>

Taimi: 1105-1110

Mateni Tapueluelu: ... ki he Feitu'u na Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o. 'Oku mau hanga 'o *study* 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fakavavevave ko e ngaahi fakamatala fakata'u 'oku 'omai, ngāue ia kuo 'osi fakahoko pea neongo 'oku mau tui ki he taliui ke sivi'i 'a e ngāue 'oku fai 'e he Pule'angá ka 'oku mau ongo'i 'oku mu'omu'a 'a e faka-Konisitūtone 'etau ngāue Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea kātaki.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Tama Pilinisi, tapu atu heni ki he Palēmia Le'ole'o mo e kau Minisitā mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Sea ko e fakatonutonu Sea he koe'uhī ko e 'imisi ko eni 'oku fai ki ai e sió ia 'oku 'ikai ke mahu'inga e Fale toenga e ngāue ko eni 'i he taimi ni. Na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4 'oku 'ikai ke mahu'inga e toenga ko ē. Na'a nau sio ki ai pea 'oku 'ikai ke mahu'inga. Sea ko e fonua ko eni 'oku nau tali mai ki he ngaahi ngāue ko eni, neongo ko e lipooti fakata'u.

Mateni Tapueluelu: Sea fakatonutonu mu'a e fakatonutonu ko eni Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e lipooti fakata'u Sea.

Mateni Tapueluelu: Ke 'alu lelei 'etau ngāue he pongipongi ni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea 'oku tonu ke fai ha sio ki ai pe 'oku lahi pehē pe 'oku lahi fēfē 'oku mahu'inga ia ki he nofo e fonua.

'Eiki Sea: Mahino ho fakatonutonu 'Eiki Minisitā, ko e hā ho tali ki ai Tongatapu 4?

Mateni Tapueluelu: Na'e 'ikai ke u fakahoko atu 'e au 'oku 'ikai ke mahu'inga Sea. Ko e me'a ko ē na'a ku fakahoko atu 'e au ia ko e fakamatala fakata'u ko e ngāue kuo 'osi fakahoko.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea ko e ...

Mateni Tapueluelu: Ko e ngāue ē kuo ‘osi fakahoko pea ‘oku mahu’inga kia mautolu ‘a e taliuí ka ‘oku mahu’inga ange ke fakapapau’i ‘oku fakalao e founa ngāue e Fale ko eni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e fakahoko ia na’e ‘oatu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea he koe’uhī ko e me’a na’a ne ‘omai ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ‘a e me’a ‘oku fai he Fale he taimi ni. Pea na’a nau ‘osi siofi eni.

Mateni Tapueluelu: Sea ke ‘omai ‘a e miniti ke tau fakatonutonu ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kapau te tau hanga ‘o fakasi’isi’i ‘a e me’a ...

Mateni Tapueluelu: Hala ‘aupito ‘a e me’a ‘oku ne ‘omai ke pehē na’a ku talaatu ‘oku ‘ikai ke mahu’inga eni Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Efihia ‘a e Fatongia e Fale ni Sea te tau a’u ki ha tu’unga ‘oku ‘ikai ke sai ...

Mateni Tapueluelu: Kau eni he Minisitā ‘oku tau palopalema ai he ‘aho ni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kau eni he Fakafofonga tau palopalema ai he taimi ni.

Mateni Tapueluelu: Pea ‘oku ou kole atu ke fekau ke me’a hifo ki lalo Sea...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: (...kovi e ongo...) ‘ikai totonu Sea.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole Sea ka u ki’i ...

‘Eiki Sea: Kātaki Tongatapu, Ha’apai 12 kātaki me’a hifo ki lalo.

Mo’ale Finau: Mālō

‘Eiki Sea: Ko ‘etau femahino’aki ke feinga’i ke fakaloto’i ‘a e kau Fakafofongá ke nau tui tatau mo ‘ete fakamalanga, ‘osi mahino ho fakatonutonu ‘Eiki Minisitā pea ko e anga ko ē ‘eku faka’uhinga’i e me’a ‘a Tongatapu 4. ‘Oku mahu’inga ange ‘enau ngāue fakalao ‘i he ngāue ‘oku lolotonga ‘asenita’i ‘i he Fale ni tau nofo ai pē ai ‘oku mahino e me’a ‘oku tu’unga ai ‘a e fakatonutonu ‘a Tongatapu 4. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke faka’atungia’i ‘etau feme’a’aki ‘osi mahino ho poini hoko atu Tongatapu 4 toe miniti ‘e 5.

Lord Tu’ilakepa: Sea fēfē ke u ki’i malanga au.

‘Eiki Sea: Kei toe e taimi ‘Eiki Nōpele ‘a Tongatapu 4 ko ‘ene ‘osi pē pea toki tuku atu.

Lord Tu’ilakepa: ‘Io ko ‘eku ‘ai pe au ki he Fakafofonga pe e ...

Mateni Tapueluelu: Sai pe ā Sea ko e me’a mahu’inga ia na’a ku fakahoko atu ka kapau ‘oku fie me’a tokoni mai ‘a e ‘Eiki Nōpele pea ko u tali pe ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Nōpele na’e ‘osi ‘i ai ‘eku tu’utu’uni ‘anenai ko ‘ene ‘osi pe fakamalanga ‘a Tongatapu 4 ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua, na’e hikinima mai ‘anenai tukuatu ho taimi ‘Eiki Minisitā Fonua.

Fakamanatu mei he Pule’anga ko e Fale Alea ko e Fale Fa’u Lao ‘ikai ko ha Fakamaau’anga

‘Eiki Minisitā Fonua: Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko au ko u ilifia au fa’unga kuo ‘i ai e ‘aho ni. Kiate au ‘I he mahino kiate au ho Fale ‘Eiki ni mo e tu’unga hono vahevahe fa’unga ‘o e Pule’angá ko e Fale fa’u lao eni ‘oku ‘ikai ko ha Fakamaau’anga eni ia. ‘I he ngaahi Fale Alea ‘i mulí kuo pau pē ke ‘i ai e Kalake ‘i he tesi e tēpile fokotu’utu’u ho ‘asenita ‘i loto he Fale Alea ko ia. Ngaahi Fale Alea ‘o ‘Aositelēlia kae pehē ki he ngaahi Fale Alea e *Westminster* ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Fakamaau Lahi ia ke ‘i ha Fale Alea. Ko e kupu 62. Ko e kupu 62 mahino lelei pē ia. Ko e fakahā loto he ‘ikai fiemālie ki he taki ha Pule’anga mahino pehē pē ia, pea ‘oku hangehangē kuo fusi ‘a e mahu’inga ‘a e ngaahi fa’unga *procedure* ‘a e pule ho Fale ni ke hangē ke Fakamaau’angá, ‘ikai ko e Fale fa’u lao eni ia. ‘Oku ‘i ai e me’a ia ‘oku toe mahulu atu ia ai hangē ko e Fakamaau’anga *beyond* he *reasonable doubt*. ‘Oku ‘i he mafai ‘o e Sea ia ‘i he Tu’utu’uni ‘i he fa’unga ‘a e alea ‘ene Fale ‘a e mahino ko e laumālie ‘o e maama ‘o e ngaahi Tu’utu’uni ho Falé ‘oku hiki ho Tohi Tu’utu’uni. Pea ‘oku hanga leva ‘e he pāloti ‘o fakae’a ‘a e mahino...

<007>

Taimi: 1110-1115

‘Eiki Minisitā Fonua: .. e maama ko e Sea koe ‘o e Fale Alea ‘i he totonu ‘o e Fale fa’u Lao ke ke tu’utu’uni ‘o fakatatau ki he Konisitūtone ‘o e Fale Alea.

Kupu 62 kapau ko e fakahā loto ‘e ‘ikai fiemālie ki he tataki ‘a e tēpile ko eni. Ko hono tēpile’i pē mo e faka’aho ‘o ‘i ai mo e ngaahi fokotu’u mo hono tali, pea ‘oku malava ia ki he Feitu’u na ke tala ‘a e tu’utu’uni ia ‘o e mafai ‘o e Sea ‘o e Feitu’u na. ‘O ‘ikai ke toe fai ha tipeiti ia he ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ia mo e tali. Ko e hā ‘oku toe ‘ai ai ke talí ke tipeiti’i e me’a kuo fokotu’u ‘i loto ‘i he ‘asenita na’e fokotu’u mai ke tali, pea lau kakato ‘e he Fale. ‘Oku ‘uhinga pehē ‘a e ki’i kupu ia hono 2 ki he *Vote of No Confidence* ko e fakahā loto pē ia he ‘ikai fiemālie pē ‘oku taau ‘e ‘ikai taau kae pāloti ho Fale ‘au.

Ko e kupu 75 ‘oku ‘ikai ko ha Fakamaau’anga ‘a e Fale ni ka ko e *impeach* nai, ko e *impeach* nai ko e faka’ilo faka-Fale Alea ia hangē ha Fakamaau’anga, ‘oku toki hū ai ‘a e Fakamaau Lahi ia ki loto ni kae ‘ikai tala tu’utu’uni ia he Fale ni. Ko e maau pē ‘a e kupu 75 ia mo e Tu’utu’uni ‘o e *Impeachment* kuo foki leva ‘a e Tu’utu’uni ia ki he Feitu’u na ke ke hanga ‘o fakafoki ki he mafai ‘i he ‘uhinga ‘o e Fale fa’u lao ‘oku ‘ikai ko ha Fakamaau’anga ‘eni ia.

Sea, ko e ‘ū me’a ko eni ‘oku ‘i tu’a ko eni ‘oku tohoaki’i ‘e he Fakafofonga ‘o e kakaí ‘oku te’eki ai ke maau ‘a e liliu fakapolitikale talu mei he 2010 ke ‘ova ‘i he fakangata’anga ‘o e *separation of power* oku kei tohi’i ‘i he Konisitūtone mo e Ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ‘o e fonuá, ‘i he ‘uhinga ‘o e Tu’utu’uni faka-Potungāue ‘o e kehekehe ‘o e mafai. Pea kapau ko e ‘ātunga ē ko ‘eku fehu’i, ka faifaiange kuo tu’utu’uni ‘e he Feitu’u na ‘i he tuku holo ‘a e Fale ni pea

‘oku ‘ikai taau ho taimi mo ho’o tu’utu’uni ke tali ‘e he kau Mēmipa ‘o e Fale ni pea ke fakahoko ki he Tu’i ke *dissolve* eni. ‘E a’u eni ke toe pehē? ‘Oku ‘i fē ‘a e fakangatangata ‘o e tu’a puipui ‘o e Konisitūtone mo e Lao Tu’utu’uni ‘o ‘etau fakahoko ngāue he anga ‘o e fa’unga hono vahevahe ‘o e fonua ni. ‘Oku ‘ikai ko ha Fakamaau’anga eni Sea ko e Fale fa’u Lao eni pea ‘oku fakangatangata pē ‘a e Tu’utu’uni ho Fale ke fakangatangata ho’o Konisitūtone. Ko e ngaahi faka’uhingá ko e Fakamaau’anga ia mo e ngaahi sivile ‘a eni kuo a’u ki ai ho Falé pea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ke pehē ‘a e maama mo e tu’utu’uni ho Fale ni kuo hoko he ‘aho ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō 'Eiki Minisitā. Hou'eiki ko e kakano ko ia ‘o e feme’a’aki he taimi ni ‘oku kamata ke tau afe kitautolu ‘o feme’a’aki ‘i he *issue* ‘oku lolotonga fakahoko ‘e he ni’ihi ‘o e kau Fakafofonga hono ‘eke ‘i Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e feme’a’aki. Ko e fokotu’u ‘a Tongatapu 5 makatu’unga ‘i he tohi kuo fakahū mai ki he ‘Ofisi ‘o e Sea ‘e toloi e Fale koe’uhi ke fakafaingamalie’i ‘a ‘enau ngāue makehe ‘anautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane felāve’i ‘ana mo e Fale ‘oku lolotonga ‘i tu’a. Ko e poini ‘uluaki fakalao ke tau fakatokanga’i Hou'eiki...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea fakamolemole...

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Minisitā kae faka’osi atu ‘eku lea.

'Eiki Minisitā Fonua : Fakamolemole atu.

Fakamahino ‘Eiki Sea te’eki ai ha taimi ‘oku ta’efakalao ngāue/tu’utu’uni ‘a e Fale Alea

'Eiki Sea : Poini ‘uluaki Hou'eiki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taimi ‘oku ta’efakalao ha ngāue pē ko ha tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘i ha taimi faka-Konisitūtone. Ko e ngāue ‘a e Falé ‘i he’ene feme’a’aki ‘i he founga ‘ene ngāue ‘i he’ene ngaahi Tu’utu’uni ‘o fakatatau ki he Laó, mo e Konisitūtone. ‘Oku ‘i ai e fonua ‘e ni’ihi ‘oku ui e me’a ko ia ko e *Parliamentary Supremacy* ‘a ia ‘e ma’olunga ange ia ha toe tu’utu’uni ‘o ha Fakamaau’anga pē ko ha Pule’anga pē ko ha taha ‘i tu’a ‘i he Fale Alea Fakafofonga makatu’unga ‘i he fili ‘a e kakai ko ‘enau loto ke tataki e fonuá ‘aki e ngaahi Lao ‘oku fakahoko mo tu’utu’uni atu mei he Fale Alea ko eni. Kā ‘i Tonga ni ‘oku makatu’unga ‘etau Tu’utu’uni mo ‘etau ngāue ‘i he Konisitūtoné koe’uhi ko e Pule’anga faka-Konisitūtone’eni. Ka ko e founga ngāue ko ia ‘oku tau fakahokó ‘oku fakatatau ki he Konisitūtone. Neongo iá ‘e malava ...

<008>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Sea: ... ke eke’i hono ngāue ‘a e Fale Alea ‘a e ngāue e Fale Alea ‘e he Fakamaau’anga ‘o kapau ‘oku tau maumau’i ‘a e Konisitūtoné. ‘Oku lolotonga ‘i ai hono tukuaki’i ‘a e Fale Alea, ‘i he’ene tu’u he ‘ahó ni ‘oku te’eki ai ke kakato ‘a e ngāue ‘a e Fakamaau’anga pē na’e maumau’i pē ‘ikai ‘a e Konisitūtoné kae ‘oleva kuo ‘i ai ha tu’utu’uni pau mo mahino mei he Fakamaau’anga na’e ‘i ai ha ngāue pehē. ‘Oku tau kei tu’uma’u pē he fakalao ‘a e ngāue ‘o a’u mai ki he ‘aho ni.

Ko e kole ko ē ‘oku fakahoko ‘e he kau Fakafofonga ki’i tukuange ha faingamālie ke nau kole ki he Fakamaau’anga ke nau hanga ‘o fakahoko e me’a ‘oku ui ko e *injunction* ko e hopo mai

ia e Fakamaau'anga 'o tu'utu'uni mai ki he ngāue 'a e Fale Alea,. 'E 'ikai pē 'i ai ha taimi ia 'e tukulolo ai 'a e Sea Fale Alea ki ha tu'utu'uni e Fakamaau'anga kae 'oleva 'oku makatu'unga fakatatau ki he Konisitūtoné. A'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki ai ke 'i ai ha tu'utu'uni pehē 'omai mei he Fakamaa'aunga.

Fakamahino 'Eiki Sea fakalao ui mai ke hoko atu ngāue Fale Alea

'I he'ene pehē 'oku fakalao 'a e ngāue Fakamaau'anga fakalao 'etau ui mai 'a e Fale Alea ki he 'aho ni, fakatatau ki he tu'utu'uni e Fakamaau'anga ke toloi mai e Fale ki he 'aho 7 'o Nōvema 'o hangē ko e tu'utu'uni e Falé ki he 'aho ngāue na'e 'osi tali 'e he'etau tohi māhina. Ko e fakataha 'o e 'aho ni 'oku fakalao Hou'eiki te'eki ai ke fakahalaki 'e he Fakamaau'anga ha ngāue 'a e Fale Alea a'u mai ki he 'aho ni. Ko e ngāue ko ē 'oku fakahoko ko ē he Fakamaau'anga 'e malava ke māhina 'e taha, māhina 'e ua, ta'u 'e taha ta'u 'e ua ta'u hono tolu ko e me'a ke mou fakakaukau ki ai Hou'eiki. 'E tu'u fakatafa'aki e ngāue 'a e Falé ka tau tali ke fakahoko e ngāue e Fakamaau'anga 'o hangē ko e me'a ko eni e 'Eiki Tokoni Palēmia? Tukuange pē ngāue 'a e Fale Alea ke hoko atu, fai e fakatonutonu kae toki tu'utu'uni mai e Fakamaau'anga pea tau toki ngāue pē ki ai fakatatau ki he Konisitūtone mo e Laó. Ka ko 'eku kole atu pē Hou'eiki ke mou fakatokanga'i na'a takihala'i he ko homou takihala'i ko ē e Hou'eiki e fonuá mo e kakai 'o e fonuá 'oku ta'efakalao e ngāue e Falé 'oku mou maumau'i 'a e kupu Konisitūtone kupu 70 kupu (1) kupu (b).

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

'Eiki Sea: Ko e me'a pē Hou'eiki 'oku pelepelengesi e me'a ko eni he ka fusi a'u e laó 'e 'i ai e ni'ihi te tau toki sio ki he hoko atú. 'Oku 'osi maumau'i Hou'eiki 'a e ngeia mo e founga ngāue 'a e faka'apa'apa 'i he loto Fale ni. Kuo tau hoko 'o fai e ngaahi ngāue 'i tu'a he siakale e Fale Alea he 'oku 'osi tuhu'i mai he Konisitūtone mo e Ngaahi Tu'utu'uni e Fale 'a e founga ngāue 'oku tataki 'i loto 'i Fale Alea pea 'oku tau tu'utu'uni pē tautolu ki he'etau founga ngāue pea 'oku tau fakamaau'i pē 'e kitautolu 'a kitautolu 'o hangē ko e kupu e Konisitūtone malava ke fakaafe'i mai e Fakamaau'anga ke hopoki pē 'atautolu 'i loto Fale Alea.

Ka koe'uhí ko e tui e ni'ihi na'e 'i ai 'a e ngāue e Falé na'a ne hanga 'o fakamonuka e Konisitūtone 'oku nau fai e ngāue makehe ko eni 'i he'enu tui pea 'oku 'i ai 'enu totonu ke nau fai e 'eke ko ia. Ka 'i he tu'u e Fale Alea 'e 'ikai pē ke tukulolo e Fale ki ha fa'ahinga tui pehē kae 'oleva kuo fakatonutou mai mei tu'a fakatatau ki he *due process* mo e ngāue 'a e ngaahi Fakamaau'anga.

Tapou 'Eiki Sea 'oua 'e tukuhifo tu'unga fakalao ngāue 'a e Fale Alea

Hou'eiki ko e fehu'i mou loto ke toloi 'o makatu'unga he ngaahi me'a ko ē 'oku 'omai? Pē ko ho'omou loto ke tau toloi 'o makatu'unga ha me'a kehe pē kae fakafaingamālie'i e me'a ko ē 'e taha 'i he taimi tatau he ko e me'a ia na'e hoko he 'aho 7 ko eni 'o Sepitema 'aho 11 'o Sepitema. Na'e makatu'unga hono toloi mai e Fale ki he 'aho fakataha hoko na'e 'osi tali he Fale 'a ia ko e 'aho ni koe'uhí ko e kole kau Fakafofonga ke faingamālie'i kamata 'enu ngāue fakalaó, ua mo e kole e Pule'anga ke fakafaingamālie'i 'enu folau fakapule'anga pehē foki ki he 'A'ahi Faka-Fale Alea. 'Oku 'i ai pē founga ke tau hanga 'o solova'i e palopalema ko eni Hou'eiki ka ko e me'a ko u fiema'u ke ke fakamanatu atu ki he Hou'eiki ke 'oua te mou hanga 'o tukuhifo 'a e tu'unga fakalao e Fale Alea koe'uhí ko e Pule Tolu 'oku vahevahe e ngaahi mafai pea 'oku 'ikai tonu ke *prejudice* 'e he Fale 'a 'ene tu'unga fakalaó 'aki ha'ane tu'utu'uni

he ‘oku lolotonga sivisivi’i tautolu he taimi ni Hou’eiki. ‘A ia ko e, ko ‘etau hoko atú mo e me’a te mou hiki nima ‘o talí ‘oku tonu ke makatu’unga ia ‘i ha loto tau’atāina ki ai ‘a e Fale ka ‘ikai ko ha ‘eke mei tu’a koe’uhí ke tauhi ‘a e molumalu mo e ngeia ‘o e Falé fakatatau ki he vahevahe ‘o e Mafai 3 ‘o e fonua ni, me’a mai ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e ...

<009>

Taimi: 1120 – 1125

Lord Tu’ilakepa: ... Tokoni Palēmiá, Hou’eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Tama Pilinisí kae ‘uma’ā e Hou’eiki, Kau Fakafofonga ‘o e kakai kae’uma’ā e kau ngāue, kae ‘uma’ā e kakai ‘oku nau me’a mai he opé ‘Eiki Sea.

Sea, ko u tu’u pe au Hou’eiki ke u fakamanatu atu kiamoutolu ‘oku ‘ikai kau kotoa e Fale ko ení ‘Eiki Sea ‘i he faka’ilo ‘oku fai. Ko e faka’iló ‘oku faka’ilo e Feitu’u na hūfanga he fakatapú. Ko ‘eku fakamanatu pe ki he Feitu’u na koe’uhí ko e tu’utu’uni na’e fai ‘e he Feitu’u na ‘i he ‘aho ko ē na’e fai ai e pālotí, koia ‘oku makatu’unga mei ai ‘a e ‘uhinga ‘a e kau Fakafofongá ‘Eiki Sea.

Ko u fanongo pe ki ho’o me’a maí ko e Tu’utu’uni ‘a e Falé, fakamolemole ‘Eiki Sea ko ‘eku fakahoko atu ki he Feitu’u na ko e faka’ilo ko ení ko e faka’ilo e Feitu’u na. Ko e sū ‘oku tui ‘e he Feitu’u na

‘Eiki Sea: Kātaki pe ‘Eiki Nōpele ko e

Veivosa Taka: Sea ko e fakatonutonu

‘Eiki Sea: Tu’utu’uni ‘oku fakatatau ki he fokotu’u na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmiá pea pāloti’i ‘o talí ‘e he Falé ni. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tali ai ‘e he Falé ni ko e ‘uhinga ia ‘oku fakamaau’i ai ‘a e motu’á ni. Ko e Tu’utu’uni e Falé

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole pe, tuku pe ka u lave ki he, he ko e sū ‘oku tui ‘e he Feitu’u na, sū na’e tui ‘e he motu’á ni. Ko e Fale ko ení ‘oku tataki ‘e he Feitu’u na pea ko e fokotu’u na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmiá, ‘io ko e fokotu’u Fika ‘uluaki.

Na’e ‘i ai e fokotu’u na’e ‘omai ‘e he Fakafofonga Fika 7 ka na’e poupou ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 11 ‘o ‘Euá pea ‘oku ‘ikai ke u fie lave ki ai ‘Eiki Sea, ‘osi mea’i pe ‘e he Falé ni. Ka ‘oku ‘i ai ha fokotu’u fakamuimui ko ia na’e tonu ke kamata mei ai pea toki ‘ai e fokotu’u e ‘Eiki Palēmiá.

Ko u fie fakamanatu atu pe ki he Feitu’u na ko e me’a ko ení ‘oku makatu’unga ‘i he tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na. Hou’eiki Minisitā kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpele ‘oku mou kau ‘i he me’a ko ení. Ko u kole fakamolemole atu ka moutolu, ‘o kapau na’e ‘i ai ha tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘i he Falé ni pea ko u kole fakamolemole atu ka moutolu.

Sea ka u taki mu’a ‘a ho’omou manatú ki ha ta’u na’e Palēmia ai ha Palēmia ‘i he Fale ko ení ‘Eiki Sea. Na’e hanga ‘e he tēpile ko ení ka ko e motu’á ni na’á ne ‘ohake e *impeach* ko iá ‘Eiki Sea. Pea na’e kau ai e me’a ko ení ‘o fekau’aki mo e kau Minisitā, mo e Minisitā na’e

ngāue hala'aki e pa'anga e fonuá ka na'e hiki nima e ni'ihi 'o e 'aho ko iá 'o kau ai e Feitu'una Fakafofonga Fika 5, Fika 4 mo e toenga e kau Minisitā he 'aho ko iá ke tukuange e Minisitā 'Eiki Sea, 'aki e 'uhinga 'a e 'Eiki Palēmiá ko ia 'okú ne *hire and fire* 'a e Minisitā 'o e 'aho ko iá.

Hala ke mau toe 'eke, mau fakalongolongo kātoa e Hou'eiki Nōpelé, me'a mai pe 'Eiki Palēmiá, me'a mei hē 'o me'a mai. Folofola mai e Tu'í, hā e me'a e Hou'eiki Nōpelé 'oku faí? Ko u tā atu ki he 'Ofisi e Palasí 'o 'eke ki he tokotaha falala'anga ai, fakahoko mai 'e he tokotaha na'e te'eki ke me'a ange e Palēmia ki ai. Ka 'oku mālie 'a e fōtunga mo e fofonga 'o e founa na'e ngāue'aki e 'aho 'aneafi.

Ko e 'uhinga pe ko u tu'u aí ke u kole fakamolemole atu Fika 4 mo Fika 5 'oku ou kole fakamolemole atu he fatongia e 'Eiki Seá. Na'e 'osi 'i ai e faka'ilo e motu'á ni koe'uhí ko e Tu'utu'uni he Lao Fika, he fo'i Lao 'e 6. Pea 'oku kei lolongo e me'a ko iá he fonuá ni ka ko e tu'utu'uni 'oku 'osi mahino. Ko e 'ave pea fakafoki mai ki he Falé ni.

'Eiki Sea: Fakatonutonu atu 'Eiki Nōpele, ko au na'e faka'ilo koe'uhí ko ho tu'utu'uni ko ho Tokoni Seá. Ko e me'a ko u 'uhinga ki aí ko e taimi ko ē 'oku fakahoko ai ha ngāue 'i Fale Aleá ko e Sea Fale Aleá 'okú ne fakafofonga'i e Falé 'i he ngaahi faka'ilo ko ē 'oku fakahokó.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Mou me'a mai

Lord Tu'ilakepa: Ko e faka'ilo ia e motu'á ni 'Eiki Sea fakamolemole ki he Feitu'u na he na'á ke me'a e Feitu'u na ia ko au na'e fai fatongia he 'aho ko iá. 'Oku mea'i lelei pe 'e he Fika 4 he ko ia na'á ne fai ko ē e faka'iló.

Mateni Tapueluelu: Ki'i fakatonutonu tokoni pe 'Eiki Sea, 'oku mo'oni e Feitu'u na ko e 'Eiki Nōpelé na'e me'a 'i he lakangá, ko e taimi ko ē 'oku fakahoko ai e faka'iló 'oku 'ave ia ki he lakanga Seá. Ko e 'uhinga ia na'e 'ave ai ki he Feitu'u na Sea ka ko e 'uhingá ko e tu'utu'uni ia 'a e 'Eiki Nōpelé he taimi na'e le'ole'o ai he Seá, mālō.

Lord Tu'ilakepa: Fakamālō atu Fakafofonga Fika 4, 'e Sea 'ikai ke tau lava tautolu 'o fai ha fakalelei 'o kapau ko e founá eni. Lotu 'aneuhú 'ikai ke 'aonga e potó, 'ikai ke 'aonga e taukeí 'o kapau 'oku 'ikai ke te tali 'a Sisu Kalaisi. Kapau ko e founa ia he pongipongi ní te tau a'u ki fē? 'Ai pe e faka'iló ia 'oku mo'oni e Tokoni Palēmiá ia hoko atu ka tau foki mai mu'a ki he'etau ngāue 'oku faí.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki Nōpele, Hou'eiki kole atu ke tau mālōlō ...

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<010>

Taimi: 1145-1155

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Ko e tau ngāué 'oku te'eki ke kamata e 'asenita fika 4 na'e 'osi tufa atú, tau kei 'i he me'a na'e fakamalanga ki ai 'a Tongatapu 5. 'A ia na'e

‘ikai ke u fanongo na’e ‘i ai ha pou pou ka koe’uhí ko e tohi na’e fakamo’oni mai ai ni’ihi kau Fakafongá, ko u tali pē ‘oku pou pou’i ‘a e fokotu’u ko iá ka ‘oku kei fai e feme’a’aki pe ‘e tali he Falé fokotu’ú pe ‘ikai. Me’a mai Ha’apai 12.

Taukave Ha’apai 12 ki he kupu 84(f)(2) ke makatu’unga ai toloi ngāue Fale Alea

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’u na. ‘Eiki Sea ‘oku ou fanongo ki he me’a ‘oku hokó ‘Eiki Sea ko e tui ‘a e motu’á ni, ‘oku ou tui au ia ki he, ‘oku ‘i ai e kongá ‘eku tuí ‘Eiki Sea ki he me’a ‘a e Feitu’u na ke ‘oatu mu’a ha me’a kehe ke makatu’unga mei ai ‘Eiki Sea ‘a e fakakaukau ko ē ‘o e toloi makehe mei hono fehu’ia ‘a ‘ene fakalao mo e ta’efakalao.

‘Eiki Sea ko e kupu 84 (f) (2) ‘oku fakamatala mahino pe ia ai ‘Eiki Sea, kapau ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga ha vouti pehé ni ‘oku lolotonga lele ‘o a’u pe ia ki he Fakamaau’angá hangē ko e me’a ko eni na’e fai ki ai ‘a e fekumi ‘a e ni’ihi ko ení, ‘e lau leva ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke toe fiema’u ia ke hoko atu ‘a e Falé, ‘i he tu’utu’uni pē ko ē ‘o e fo’i kupu ko iá kae ‘oua leva kuo ‘osi. Ko e fakatonulea ia ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea ki he fo’i kupu ko iá.

‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘oku lolotonga lele, ‘a ia fokotu’u foki ‘Eiki Sea ‘a e ‘aho ‘e 17 ia ko e ‘aho ia ko ē ke ‘osi ki ai ‘a e tali ko ē ‘a e Fale Aleá ki he, ki he keisi ko iá ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku fononga leva mei he ‘aho ni ‘oku fononga ‘o a’u ki he ‘aho ‘e 17, pea kapau leva ‘oku, ‘oku ‘i ai ha keisi ai ‘Eiki Sea pea ‘oku hopo leva, ‘a ia ‘e toki fai ‘a e hopó he ‘aho ‘uluaki ‘o Tīsemá. ‘A ia ko e fo’i *process* fakalao ia ‘Eiki Sea ‘oku fokotu’u mai ko ē ‘e he, ‘e kimautolu ko ení pea mo e kau loeá ke fakamakatu’unga’aki ‘a e, hono ta’ofi ko ē ‘o e Falé ko e ‘uhingá he ‘oku tu’utu’uni mai mo e kupu 84 (f) (2) ‘i ai. Pea ‘i he’ene pehé ‘Eiki Sea hangē ko e me’a na’e ‘ohake ‘anenai ‘Eiki Sea, na ‘oku taau nai ke tau hanga pē ‘e kitautolu ‘o solova ke tau hanga angé ‘o tuku fakatafa’aki ‘ū *process* ka tau sio angé ‘Eiki Sea na’a ‘oku ‘i ai pē ha makatu’unga ...

Tui Pule’anga ‘oku faka’uhinga’i hala e kupu 84(f)

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea kātaki ki’i fakatonutonu atu. Ko e 84 (f) ia kupu si’i uá ‘Eiki Sea, ‘uhinga kehe ‘aupito ia ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ke fokotu’u ko ení. Fakatonutonú ia Sea, ‘oku hala hono faka’uhinga’i mai e kupu 84 ko ení.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea, ko ena pē ‘Eiki Sea ‘oku hā pē ‘i he kupú, ‘a ena ‘oku hā he, sai pē ka u lau atu. “Kuo pau ke fakahoko ‘a hono alea’i ‘o ha fokotu’u ki ha pāloti ke fakamālōlō’i ‘a e Palēmiá ‘o ‘ikai ha toe ‘asenita kehe.”

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ia ko iá ne ‘osi feme’a’aki e Falé ia ai.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea na’e ‘oatu ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e fokotu’u kehe eni ia ...

Mo’ale Finau: Na’e ‘ave ‘a e lāunga ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Oku fokotu’u atu ‘oku hala hono faka’uhinga’i.

Mo’ale Finau: Na’e ‘ave ‘a e lāunga ‘Eiki Sea ‘o fekau’aki pea mo e ‘ikai ke fai ko ē ‘a e tipeití pea ‘oku makatu’unga mei ai ‘a e fokotu’u mai ‘a e Fakamaau’ ‘Eiki Sea, pea ‘oku

makatu'unga ai 'emau to'o hake 'a e kupu ko ē. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea ke 'oua na'a hū ha 'asenita kae a'u 'a e fo'i case ko iá ke a'u ki hono ngata'angá, ko e faka'uhinga'i e motu'á ni 'Eiki Sea. Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea te u hanga, te u fokotu'u atu au e me'a ko ení 'Eiki Sea ke tau talatalanoa lelei pē mu'a ki ai. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea hangē ko e me'a na'e me'a 'aki, na'e me'a ki ai e Feitu'u na 'anenaí 'oku ou mahu'ingá'ia ai, na'a 'oku 'i ai ha toe me'a kehe ke 'oatu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Ka u 'oatu e ki'i ... Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 12, Ha'apai 12 kātaki pē, me'a hifo ki lalo.

Mo'ale Finau: 'Io.

'Eiki Sea: Ko e me'a nau 'uhinga ki aí 'oku kamata ke tau feme'a'aki tautolu he kakano 'a e me'a ia 'oku 'ikai ke mou fiema'u ke tau talanoa'i 'i Fale Alea ka 'oku mou 'ave ki tu'a ki falehopo. Te tau aofangatuku heni pē te tau fakaongoongo ki ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá? Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ki aí, he ko e tu'utu'uni ko ē na'e fakahoko 'i he pāloti ko e fokotu'u 'a e Palēmiá na'a ne hanga 'o tuku fakatafa'aki e kupu ko eni 'oku mou ngāue'akí.

'A ia 'e hā? 'Oku ke toe fakamalanga'i mai 'e koe na'e hala 'a e tu'utu'uni 'a e Fale Aleá 'o makatu'unga 'i he fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmiá? Mou me'a ki he henisaatí, na'a ku 'osi fakama'ala'ala pē ai. Ko e ola hono tali he Falé 'aki hono pāloti'i e tokolahi e Falé ...

<002>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Sea: ... 'a e fokotu'u na'e 'omai mei he Palēmia ko hono tuku fakatafa'aki 'etau Tohi Tu'utu'uni fekau'aki mo e ngāue ko eni, kau ai 'a e kupu ko eni 'oku mou me'a mai ke makatu'unga ai hono toloi 'a e Fale.

Ko e me'a hono uá kapau te ke me'a ki he toenga 'o e kupu, kapau te ke lau mai 'a e kupu 'a e toenga ko ē 'o e kupú 'i he'ene hoko atu, 'oku toe hā pē ai kuo pau ke pāloti'i 'a e fokotu'u ke mālōlōo'i, fakamālōlōo'i 'a e Palēmia 'i loto 'i he 'aho 'e 5. Kuo fuoloa 'a e 'osi 'a e 'aho 'e nima ko ia. 'A ia 'e hā? Tee tau tali 'a e kupu ko ē kae 'oua 'e tali 'a e kupu ko ē? Ko fē kupu te tau hanga 'o fakamālohi'i? He kapau 'oku mo'oni ho'omou kupu 'oku toe mo'oni pē mo e kupu ko ē kuo 'osi 'a e 'aho 'e 5.

'Oku ou kole atu Hou'eiki hangē ko e kole ko eni 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, tau foki mai ki he fokotu'u makatu'unga he me'a kuo mou fakamatala 'aneuhú, pea na'a ku 'osi fakamatala atu 'a e 'uhinga 'oku pelepelengesi ai 'etau tali 'a e 'uhinga te tau toloi ai ka 'e malava pē ke tau toloi 'aki ha 'uhinga kehe, koe'uhi 'oku 'ikai ke tonu ke hanga 'e he Fale Alea 'o fai ha tu'utu'uni te ne hanga 'o faka'ātungia'i pē uesa'i 'a e ngāue 'a e Falé 'i ha Fakamaau'anga.

'A ia 'oku 'ikai ke tonu ke 'omai ho'omou 'uhinga 'i tu'á, ke taki 'aki 'a e ngāue ta u'atāina 'a e Falé, 'omai ha 'uhinga 'e taha ke makatu'unga 'aki koe'uhi 'oku ta'efakapotopoto 'a e faka'uhinga ko ē 'oku 'omai 'o makatu'unga 'i he ngaahi mo'oni'i me'a ko eni 'oku ou tuhu'i atu, 'o fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uní ko e faka'uhinga 'a e Seá, 'oku aofangatuku 'i loto Fale Alea.

Mo'ale Fīnau: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, 'oku ou tui ko e, te u foki mai pē ki he kongā ko eni pea te u, ko e mahino ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku mo'ui 'a e fo'i tu'utu'uni ia 'a e Fakamaau 'o lele ke a'u ki he 'aho 'uluaki, fakalaka atu he 17 ki he 'uluaki, ka ko e 'uhingá foki ko e 'uhinga 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea 'oku 2 'ene 'asi ko ē 'osi 'a e 'aho 'e 5, mo e me'a. 'Oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, na'e toki 'omai pē 'ū līpooti ia 'anepō, 'a e līpooti ko eni 'Eiki Sea, 'ikai ke 'i ai ha taimi ia 'oku ou tui au ia kapau 'e hoko atu 'a e alea 'Eiki Sea, ko e fakatamulu lahi faka'ulia eni 'Eiki Sea. Ka 'oku fiema'u ia ke ki'i *screen* pea mo e taha 'Eiki Sea na'e toki 'osi pē 'a e ngaahi 'a'ahi, 'oku 'i ai mo e ni'ihī kātaki 'Eiki Sea ...

'Eiki Sea: Ha'apai 12, ko e līpooti fē 'oku ke me'a mai ki ai.

Mo'ale Fīnau: 'A e līpooti ko eni ko ē fakata'u. He 'ikai ke lava ia 'Eiki Sea 'o alea'i pē kapau na'e toki 'omai pē 'anepō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea 'oku lohiaki'i 'e he Fakafofonga 'a e Feitu'u na, Sea.

Mo'ale Fīnau: 'Eiki Sea fakatonutonu, na'e toki tufa mai 'eku līpooti 'anepō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mo hono pā'usi'i 'a e Fale ni.

Mo'ale Fīnau: 'Oua 'e malanga hake pē 'o 'ai 'a e 'ikai ko ha ki'i ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e me'a ko eni na'e 'osi tufa mai ia kimu'a pea fakafoki, pea toe 'omai 'anga ua eni, 'ikai 'oku ne pā'usi'i 'a e Fale ni.

Mo'ale Fīnau: Sea, 'ikai ke u ma'u 'e au ha 'uluaki mo ha ua. Ko e toki 'omai pē eni ia 'anepō, pea kapau na'e mu'omu'a ia ki ai, fakafeta'i. Mālō ia kapau na'e ma'u ho'o līpooti 'i he 'aho 'e 2.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Ai 'a e me'a 'oku mo'oni he Falé.

'Eiki Sea: 'Oku ou tali pē ho'o fakatonutonu 'Eiki Tokoni Palēmia, Ha'apai 12 ko e līpooti ko ia na'e tufa atu, te'eki ai ke 'asenita'i ia, 'oku tuku atu pē ho faingamālie ke ke me'a ki ai. Katoa e 'asenita ngāue ko ia 'oku hiki atu 'i he fika 4 'etau 'asenita, na'e 'osi tufa atu ia kimu'a 'i he fakataha fakamuimui 'a e Falé., 'A ia ko e 'osi eni 'a e māhina 'e 1 ho'omou me'a ki he līpooti ko ia ko 'ene toki tēpile'i eni.

Mo'ale Fīnau: Sea ko e poini 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea, 'oku pehē ni, ngaahi 'ū kātōa ko eni 'oku te'eki ai ke fu'u maau ia, te ne hanga 'e ia 'o *cover* ke tuku ke tau tali 'aki ia ke tau a'u kuo aofangatuku 'a e Fakamaau'anga mei he Fakamaau'anga Fakalao 'Eiki Sea. He ko e poini eni 'e Sea 'oku ou 'oatu ki he Feitu'u na, kapau 'e tu'utu'uni 'a e Fakamaau 'i he 'aho 17 pē ko e 'uluaki na'e hala 'etau ta'etipeiti, 'oku ke pehē 'Eiki Sea te tau fēfē 'i he 'u me'a kuo tau 'osi paasí.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu atu Sea ko e ngāue 'a e Fale Alea ia te ne fakapaasi 'e ia 'a e me'a 'oku fakalao pē ia. Pea he 'ikai ke hoko 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau ia 'i he 'aho 17, ko ha me'a ia te ne ta'e fakalao'i ha me'a 'oku paasi 'e he Fale Alea fakalao.

Te u lave ki he me'a na'e lave ki ai 'a e ...

Mo'ale Fīnau: Sea, ko e 'uhinga 'eku fokotu'u ko e 'uhinga ia, 'oku mau 'oatu ai pē fanga ki'i 'uhinga kehekehe, ke tau felotoi pea tau loto lelei mo loto fīemālie ke tau ō 'o tali ke 'osi 'a e tu'utu'uni fakalaó. Pea ko 'ene hili ko ia, pea ma'a mo mā'oni'oni 'a e ngāue 'a e Fale ni 'Eiki Sea. Pea kapau 'oku 'ikai ke loto ki ai 'a e Pule'angá ia ko e me'a kehe ia. Ka 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, ku ou 'osi 'oatu 'a e ngaahi pōini kehekehe, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Feitu'u na, 'ikai ke u toe nofo au ki he lao kau nofo 'i he ngaahi me'a kehekehe ke ne hanga 'o *justify* ke faka'uhinga'i lelei'i ke tau ō 'o tali ke tu'utu'uni 'a e Fakamaau, pea ko 'ene 'osi ko iá, kuo lava leva 'a e fatongia 'Eiki Sea. Ko e ngata'anga ia 'o e ki'i fakamalanga Sea, mālō.

Fokotu'u ke pāloti'i e fokotu'u ke toloi e Fale

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu atu ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Fakafongia Nōpele ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ..Tapu atu ki he kau Fakafongia Kakai, tapu atu ki he kaungā Minisitā. 'Eiki Sea ko e me'a ia ko ē 'oku fai ai ko ē 'a e fehu'ia 'i Fakamaau'anga 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'a'ana ki he ngāue fakalukufua 'a e Fale, ngāue fakalukufua 'a e Fale 'atā 'aupito pē ia. Pea 'oku 'ikai ke tu'utu'uni mai he Fakamaau ia ke tali ke 'olave ke nau faitu'utu'uni 'ikai 'atā pē Fale 'Eiki Sea ke fai 'ene ngāue 'a'ana. He 'ikai ke ta'ofi tu'u 'a e ngāue ki he fonua koe'uhi pē ko ha fakatonotonu, hala ia Sea, ko u poupuu atu au ko u fokotu'u atu tau pāloti ka tau nounou. Tau pāloti ā ke mahino hā e tu'utu'uni ho Fale he 'oku talamai pe he kupu 62 'o e Konisitūtone 'e tu'utu'uni 'a e Fale ki he ngaahi Lao 'o 'ene founa ngāue fokotu'u atu Sea.

Kupu 90 malava vakai'i Fakamaau'anga ngāue Fale Alea kapau maumau e Konisitutone

Taniela Fusimālohi: Sea kae 'ai pē e ki'i monomono ko eni mo e anga 'eku vakai. Sea ko u tui ko e laumālie 'o e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki ai 'i he 'aho ni 'oku 'osi mahino pē ia. Ko e 'eke na'e fai 'e he tu'unga mātu'a ko eni 'o fekau'aki pea mo e kupu 'o e Konisitūtone 'o pehē 'oku ne to'o 'a e totonu 'a e tu'unga mātu'a ko eni ke nau tipeiti'i 'o fakataatau pē ki he Kupu 62(2) (e) ki he fokotu'u ko eni ke fakamālōlō'i 'a e 'Eiki Palēmia.

Ko e anga foki ko ē 'o e vakai he 'aho ko ē na'e hoko ai e me'a ni. Na'e mahino mai 'a e tu'unga ia ko ē ke fai'aki 'a e kole ki he Fakamaau'anga ke nau vakai ange ki he tu'unga na'e fai ai 'etau ngāue pē ko e me'a 'oku hokó 'oku to'o 'a e totonu 'a e tokotaha 'a e Fakafongia Fale Alea ke tipeiti pē 'ikai.

Ko e tu'unga ia na'e lele atu ai 'a e mātu'a ni ki he Fakamaau 'o fai 'a e 'oatu 'a e kole ko ia ke fai ange hano vakai pea 'oku mahino mai ia mei he kupu 90 ko ē 'o 'etau Konisitūtone pē 'oku 'i ai 'a e mafai 'a e Fakamaau'anga ke vakai mai 'o kapau 'oku maumau ha kupu 'o e Konisitūtone, pea ko u tui Sea ko e me'a ia 'oku tu'u ai 'a e ki'i ngāue ko eni 'oku fakahoko 'i tu'á. Ka 'i he taimi tatau koe'uhī kuo 'osi fai 'a e vakai mai 'a e Fakamaau pea ko u tui kuo 'osi a'u mai ha tatau 'o 'ene vakai ko ia ki he Feitu'u na mo ho 'ofisi.

‘I he hoko ‘a e me’a pehē Sea ko e anga ‘eku vakai ‘oku toe hanga ‘e he vakai mai ‘a e Fakamaau’anga ‘i he malumalu ‘o e kupu 90 ‘o toe fakafoki kitautolu. Toe fakafoki mai kitautolu ki he poini na’a tau ngata ai ‘i he me’a ko ē na’e tokanga ki ai ‘a e mātu’a ni. Pea ‘i he’ene foki ko ia ‘oku tau toe foki ai pē ki he kupu 84(f) he koe’uhī ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e Fakamaau ‘i he malumalu pē ‘o e kupu 90 ke vakai ange hangē pē ko ho’o me’á ‘oku ‘ikai ke to’o ‘e he Fakamaau’anga ia ‘a e mafai e Feitu’u na ke ke pule’i hotau Fale. Ka koe’uhī ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e Fakamaau’anga Lahi koe’uhī ko e Konisitūtone pea ko e tu’unga ia ‘o e tangi ‘a e mātu’a ni ke fai ange ha vakai. Ko hono lelei Sea ko ‘etau sio ki he kaha’ú. ‘Oku ne hanga ‘o fakama’ala’ala mai kia kitautolu ‘a e halafononga, ka tau ka toe foua mai ha me’a pehē ‘i he kaha’ú kuo tau hanga ‘o faka’ata’atā ia he ‘aho ni ‘a e fai’aki ‘a e ngāue ko eni.

‘Oku ou fanongo ki he felāfoaki ‘i he Fale ni ho kau Mēmipa Sea pea u pehē ‘oku ‘ikai ko e laumālie ia ‘eke ia ko eni ke maumau ai hotau vā. Ko e me’a lelei ‘aupito ke tau ‘omai ‘a e fakamaau totonu ki ho Fale Sea ‘aki hano ‘eke. Pea ‘oku ou tui ko e sino tonu pē eni ke fai ki ai ‘a e ‘eké ke fai mai ha fakamaama ki ho Fale pē na’e maumau nai ‘a e Konisitūtone pē ‘ikai.

Sea ko e anga ia ‘eku vakai ki he tu’unga ‘o e ‘eke ni pea mo e ‘uhinga ‘oku fai atu ki ai ‘a e faka’uhinga ‘a e tu’unga mātu’a ni. Kuo ‘osi tokanga mai ‘a e Fakamaau’anga ‘i he kupu 90, tu’unga ‘i he lele atu ‘a e mātu’a ni ‘o ‘eke ‘a e totonu ko ia ngalingali...

<007>

Taimi: 1205-1210

Taniela Fusimālohi : ... ngalingali kuo mole pē kuo to’o ‘i he ‘ikai ke fai pau ki he kupu 62 ‘o e Konisitūtone. ‘I he’ene fai pehē kuo tau toe foki mai pē Sea ki he me’a na’a tau ngata ai ko ‘etau pālōti ko ‘etau pālōti kae ‘ikai ke fai ‘etau tipeiti. Pea ko u tui ko e me’a ia ‘oku foki mai ki ai Sea ka ko e kakano eni ‘eku ‘uhingá Sea. ‘Oku totonu pē ke tau fefaka’apa’apa’aki. Tau fefaka’apa’apa ‘aki pē ‘i Fale ni, ko hotau Fale. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e Fakamaau’anga pea totonu pē ia ‘oku totonu ke tau ‘oange mo ha faka’apa’apa ki ai. Koe’uhi ko e ngaahi kupukupu ia ‘oku fekau’aki ‘i he’etau fononga ‘i he halafononga fakapolitikale. Ka ‘oku ai ha me’a ‘oku fai ki ai ha tokanga ‘a ha kau Mēmipa ‘o e Fale Alea pea tuku mu’a ‘a e halafonongé ke fai ha vakai ki ai ‘a e kupu totonu pē ‘o e anga hotau fa’unga ko e Fakamaau’anga Lahi.

Pea ko e tu’unga ia ‘o e kole ko ē ‘a e tu’uga mātu’a ni, ke fēfē mu’a ke tau vakai lelei ki ai mo tau fefaka’apa’apa ‘aki. Ko ‘etau ‘asenita ē ‘oku pule pē ki ai e Feitu’ú na ia. Ko e ki’i me’a ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e tu’unga mātu’a ni ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku maumau ai ha vā ia mo ha me’a ‘e hoko. ‘Oku tau kei tangata pē pea ‘oku tau kei fe’uhi’aki pē pea ‘oku tau kei fesiofaki pē he ko e ki’i fonua si’isi’i eni. Ka ko u tui Sea ko e matapa pē ko e taulanga pē ia na’e fakakaukau ki ai ‘a e mātu’a ni ke mau lele ki ai ‘o fai ‘a e ngāue ko eni ke fai ‘a e fakatonutonu.

‘Ikai ke toe ‘i ai ha ‘uhinga kehe ia ke pehē ke ngalivale ai ho Falé pē ngalivale ai e Pule’anga. Na’e fai pē motu’a ni ia e fakama’ala’ala ki he ngaahi fehu’i mai pē ia ‘i tu’a kiate au ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku mou fai ai ‘a e ngāue ko eni. Na’e fakamatala pē ‘a e motu’a ni ia ke mahino ‘oku ‘i ai e fatongia mo e ngafa ‘o e kau Fakafofonga ke sivisivi’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga. Ko e hā ‘a e me’a ko ē ko ē ‘oku taau, pea fai hono fakahikihiki’i. Ka ‘oku ai ha ngāue ‘oku

‘ikai ke taau pea fai hono fakamaau’i. Ka ‘i he ‘aho ni Sea ko e tu’unga ia ‘oku tau a’u ki ai ka ‘oku ‘ikai ke u tui au kuo maumau ai ha vā he anga ‘etau nonofo hotau Fale ni.

Ko e faka’osí Sea.

'Eiki Minisitā Fonua : Sea ki’i fakatonutonu pē mu’a fakamolemole. Ko e fakatonutonu Sea ko e me’a ‘oku fai ai e alea ho Fale ni, na’e kole ‘e Tongatapu 5 ke toloi ho Fale. Ko e mo’oni ‘oku hoko he Fale ni ‘o e ngaahi faka’uhinga ko eni, ko e feitu’u na ‘oku faka’ilo ‘e he kau Fakafofonga ‘oku mo’oni ‘a Fika 2. Ka faifai ange kuo mo’ua ‘a e Feitu’ú na ‘i he’enua faka’ilo koe ‘i Fale Alea ho’o tu’utu’uni ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘e toe fili ‘e he Fale ha Sea ki he Fale Alea, Tu’utu’uni ia ‘a e Fale Alea ia. Ka ko e Feitu’ú na ‘oku tonu ke nau fakapatonu atu ‘enua fakamalanga he ko koe Feitu’ú na ‘oku nau faka’ilo makatu’unga ‘i he ngaahi Tu’utu’uni pē ia ‘o e mafai ‘o e Feitu’ú na ko e ngaahi tu’utu’uni na’e fakakakato atu he fakahā lotu ko eni kuo ‘osi. ‘Oua te nau toe takai holo, kae ‘ikai ke toloi ‘a e Fale ni ia ‘i ha Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga hala ia ‘i he ‘uhinga ko eni. Mo’oni ‘a e Tokoni Palēmia tau pāloti ā tautolu he ‘oku tāketi ‘enua faka’ilo ‘e nautolu e Feitu’ú na. Ko e ‘uhingá ko e Falé’oku fakalūkufua. Mālō 'Eiki Sea ko e ki’i fakatonutonu pē ia.

Poupou ke toloi Fale Alea kae hoko atu Fakafofonga Vava’u 14 ‘ene tatau he faifatongia ki he kakai

Lord Tu’ilakepa : Ki’i lotu pē ke u ki’i tokoni atu Fakafofonga. Ko u poupou ki he me’a ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga ‘e he 'Eiki Nōpele ‘e he 'Eiki Minisitā ‘o e Fonua. Pea ko u tui pē 'Eiki Sea ko u toki mahino kia au ‘anenai pea fakamolemole pē he’eku ‘ohake e me’a fo’ou ko eni. Ko u toki lave’i ko e Fakafofonga Fika 14 ‘oku ‘i ai e fatongia ki ai 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u poupou atu au tau toloi. Tau toloi 'Eiki Palēmia ka mau folau atu ‘o faka’osi ‘emau ngāue mo e Fakafofonga Fika 14 kae tatau ‘ene ngāue ki he kakai e fonua. Mo hoko atu e ngāue ko eni ‘oku fai. Ko ‘eku malanga pē ‘aku ‘anenai 'Eiki Sea ‘i he me’a na’e mahino kiate au. ‘Oku mahino mai kiate au he ‘aho ni ko e ngalutuku ē toe pē māhina ‘e taha pea mahalo ‘e fakafisi mai e 'Eiki Minisitā. Ko au Sea ko u fiefia lahi mo ha toe fiefia ange ke ‘i ai ha kakai he fonua ni kuo na’u a’u ki he tu’unga ko ia. Na’e ‘i ai e ‘Eiki Minisitā ‘e taha kimu’a 'Eiki Minisitā Mo’ui na’e feinga ki heni ka na’e ‘ikai ke ma’u ha ola 'Eiki Sea mo e poupou mei he ‘u fonua e Pasifiki. ‘Aho ni, ‘i ai e poupou lelei ‘aupito ‘aupito mei he Pasifiki.. Pea ko e ‘uhinga ia ko e makatu’unga eni. Sea ko u fokotu’u atu...

<008>

Taimi: 1210-1215

Lord Tu’ilakepa: ... au Sea tau tali ā ‘e tautolu e fokotu’u ko eni na’e ‘omai makatu’unga na’e ‘omai he Fika 5 ‘a hono ... Tokoni Palēmia koe’uhí pē ke lava atu ‘emau ngāue ko eni tau foki mai. Tau ō ā ‘o Kilisimasi teuteu tali ā e ‘Eiki ko Sisū Kalaisi he ‘ikai ‘osi e me’a ia ko eni he’etau fakafekiki tautolu hūfanga he fakatapú. Mo’oni pē mo’oni’i me’a ‘oku ke me’a mai ki ai Fakafofonga Fika 11 ka ko u kole atu ā tau pelu lā ko au te u hiki nima atu au ko ē ‘uhingá ke tau toloi pea ko u tui ko e, ko e fika ia ‘oku totonu ke tau a’u ki ai pea ‘i he’etau lotu lelei pē. Pea tuku ki he Fakamaau pē ia ‘a e me’a pē ‘a e Fakamaau. Me’a mai pē Feitu’u na me’a ho’o me’a’anga ko e me’a kehe mālohi ia mo e fo’í he ‘oku ‘i ai pē me’a ia ki he Fale ni ke ngāue’aki. Ka ko u fokotu’u atu 'Eiki Sea ke tau pāloti ā mālō.

Poupou ‘Eua 11 ke toloi ‘a e Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki Sea kae faka’osi atu pē ki’i fakahoha’a pea ko e kongā foki ia hono ua ko ē fakahoha’a ‘oku vāofi ia mo e me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Nōpele ko e tu’u ia ko eni Sea ko e toki ‘osi pē ‘eku ‘A’ahi Fale Alea he Tokonaki kuo ‘osi mo e mai ho’o fekau ke u lele mai. Fiu kumi holo ha me’a ke u lele mai ai ‘ikai ke ‘i ai ha vakapuna ia pea ko ē ko e ‘ai eni ke toe fa’u mo e ngaahi lipooti pea ko u lele mai au ‘oku toe tukuange mo e fu’u lipooti kehe ia ‘e 10 Sea. Sea ko e tuku atu pē ia ki he ki he laumālie lelei ‘a e Feitu’u na mo ho’o Fale pea ko u poupou au ki he me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘ikai ke ‘i ai hano kovi ke tau ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i fakatonutonu. Ko e tau’atāina ha Tonga ‘i he fili ‘a e Konisitūtone ‘oku tau’atāina ka ‘oku ‘ikai ke te lava e ngāue Faka Fale Alea pea ‘oua te te fili. Mahino ngofua ‘oua ‘e lāunga he ngāue ‘oku tu’utu’uni’i pē ia he ‘Asenita ‘a e Sea. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko u fakamālō atu he ma’u faingamālie ka ko u tui ‘i he laumālie pē ‘o e ‘aho ni ‘i he’etau laumālie lelei pea mo e ‘api’api ko ē ‘etau taimí koe’uhí ko e ‘i ai pē e ngaahi ngāue ke hoko atu ‘e mautolu e kau Fakafofonga mo homau ngaahi vāhenga ‘oku tali mai e ngaahi polōseki mo e ngaahi ngāue homau ngaahi vāhenga ke hoko atu ki ai e ngāue pea ko u ‘oatu pē ‘e au ia e laumālie ‘o e Kilisimasí Sea ke fai ‘aki ha’o aofangatuku ‘a e kole ‘oku fai he tu’unga mātu’a ni. Tu’a ‘ofa atu Sea.

Fokotu’u ke kole poaki mai nautolu ‘oku poupou ke toloi Fale Alea kae hoko atu pe ngāue Fale

Veivosa Taka: Sea, tapu pea mo e Feitu’u na fakatapu ki he Palēmia Le’ole’o, Pilinisi mo e Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea, kuo mahino ki he motu’a ni e ‘a e tu’unga kuo tau ‘i ai ka ko u loto pē ke ‘oatu ‘eku ki’i fakakaukau heni Sea mo e poupou atu ki he ngaahi me’a ‘oku ke laumālie lelei ki ai.

‘Eiki Sea ‘oku, ko e Fale foki eni ko e fa’u lao. Pea ko e Fale ko eni ke tau ngāue’aki pē Lao ‘o e Fale ni mo e Konisitūtone. ‘Oku ‘i ai e ‘a e lao ki hotau Fale ni ‘Eiki Sea kapau ‘oku te puke te te poaki. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku te mo’ua ki ai te te poaki. Pea ko ‘eku fokotu’u atu ia Sea ke nau poaki mai ka nau ō nautolu ‘o fakahoko ‘enau fatongia kae fai pē lele ‘a e Fale ia he ko u tui ko e ko e me’a ‘oku fanongo mai e ‘a e kakai ‘o e fonua.

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakatonutonu atu e Fakafofonga fakamolemole Fakafofonga neongo pē ‘oku ‘ikai ko e Sea e Feitu’u na ke ke me’a mai ke mau poaki, te u poaki atu au ki he Feitu’u na fakamolemole ka tau pālōti ā fakamolemole. Fokotu’u atu Sea tau pālōti.

Fokotu’u ‘ai fo’i ‘aho mavahe ke fakahoko ai tipeiti kau Fakafofonga nau ta’efiemālié kae hoko atu ngāue Fale Alea

Veivosa Taka: Faka’osi ai leva ‘eku ‘eku ki’i fakahoha’a ‘Eiki Sea ka tau toki pālōti. Sea ‘oku ‘i ai e fo’i veesi he folofola ‘oku fiu hono fakakaukau’i hono ‘uhinga ko e fo’i lea ‘oku pehē ko e mālohinga ‘o e angahala ko e lao. Mahalo ko ‘eku toki meimei mahino eni ki he motu’a ni ‘a e fo’i veesi ko eni kapau ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he ngaahi veesi Sea ka ko u, ‘oku ou fokotu’u pea mo ‘eku fehu’i. Kapau na’e fai ‘enau tipeiti ‘e toe ‘i ai ha liliu pē ko ‘enau ‘uhinga pē ke ‘asi honau, ‘enau tipeiti ki he kakai pea kapau ‘oku pehē Sea pea ko u fokotu’u atu ke ‘ai ha

fo'i 'aho mavahe ke nau ō mai pē 'o tipeiti he me'a ko ē 'oku nau fiema'u kae hoko atu hotau Fale mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Tongatapu 2.

'Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea 'oku ou fokoutua atu pē ke fakahoko atu 'eku ki'i fakakaukau fekau'aki pea mo e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki. Mahu'inga pē Sea ke fakamahino ki ho Fale 'Eiki 'oku mole ke mama'o ha'amau fakasi'isi'i 'a e ngāue ho Fale 'Eiki, mole ke mama'o ha'amau pehē 'oku 'ikai ke mahu'inga 'a e ngāue ko ena ho Fale. Pea 'oku mau kau mautolu 'i he kakai 'oku mau faka'amu ke fai mo fakahoko 'a e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1215 – 1220

'Uhila Moe Langi Fasi: ... 'a e ngāue ko eni 'oku tuku mai ki ho Falé. Ko e 'elito foki 'o e me'a ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki ko e kupu hono 2 'o e Konisitūtoné. 'A ia ko e fehu'í pe na'e monuka 'a e Kupu ko eni 'i he fakahoko ko eni 'etau ngāué. Ko e konga ko iá 'oku te'eki ai ke tau 'ilo ki ai, 'oku kei 'i he Fakamaau'angá.

Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai 'oku ou faka'amu au ke fai mo tau fai 'a e ngaahi feme'a'aki ki he ngaahi ngāue ko eni 'a e Fale Aleá. Ka 'oku mahu'inga ki he motu'á ni ke fakahoko e feme'a'aki kuo 'osi ma'a 'asinisini 'a e ngaahi tafa'aki kotoa pē, 'o kau ai 'a e tafa'aki

'Eiki Sea: Tongatapu 2 te u ta'ofi e feme'a'aki hena. 'E fakataimi pe koe'uhí ko e tu'ofiha eni ho'omou 'ohake 'a e ngaahi faka'uhinga ko eni 'i he Konisitūtoné mo e Laó. Ka 'i he Tu'utu'uni e Laó pea mo e Konisitūtoné mo e Tu'utu'uni e Fale Aleá ko e ngaahi me'a fakalao ko ē 'i Falé ko e faka'uhinga 'a e Seá. Pea ko eni 'oku 'ohake ho'omou faka'uhingá ka 'oku lolotonga 'i Fakamaau'anga ho'omou 'eke'i 'eku faka'uhingá.

Pea ko u fie fakama'ala'ala pe Hou'eiki 'oku 'ikai ngata pe 'i he Sea Fale Aleá 'oku faka'ilo'í 'oku kau pea moe Fale Aleá he ko e Tu'utu'uni e Falé 'oku makatu'unga ai e hopó. *First defendant* Sea Fale Aleá, *second defendant* Fale Alea 'o Tongá. 'A ia ko e me'a 'oku 'eke'í ko e Tu'utu'uni fakalukufua 'a ia ko e *Resolution* na'e tali 'e he Falé makatu'unga 'i he fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmiá. Koe'uhí ke mahino na'a 'alu hala 'a e tokotaha na'e faka'iló, na'a 'alu hala 'a e ngaahi makatu'ungá. Pea a'u mai ki he 'ahó ni koe'uhí 'oku te'eki ke fakatonutonu fakalao 'a e faka'uhingá.

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea he kupu 62 e Konisitutone

Te u fakama'ala'ala atu pē 'a e faka'uhinga e kupu 62. 'A ia na'e makatu'unga ai 'etau ngāué pea ko eni 'oku lolotonga fehu'íá na pehē 'oku 'ohovale pe kuo tau liliu 'etautolu 'a e faka'uhinga na'e makatu'unga ai 'a e ngāue fakalao 'a e Falé.

Kalaké ke tuku hake e kupu 62 ko eni e Konisitūtoné. Koe'uhí 'oku ki'i kehe eni ia me'i he me'a na'e 'osi fakahoko 'e he Falé

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u kole atu mu'a

‘Eiki Sea: Pea ‘oku tau toe foki tautolu ‘o toe fehu’ia e ngāue e Falé ka ‘oku ‘ikai ko ha feitu’u eni ke tau fehu’ia kuo ‘osi tali e Tu’utu’uni ko iá.

Lord Tu’ilakepa: Poupou

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele me’a hifo ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku leá. Kupu hono 2 Kupu (2), ‘e ngofua ‘i he’eku fakangofuá ‘e malava ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu Sea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nopele ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku fakamalangá

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonú Sea ‘oku tau, ‘oku kei me’a ‘a e Feitu’u na

‘Eiki Sea: ‘I he kupu faka’osi ‘oku ‘asi ai fakatatau ki he ngaahi Tu’utu’uni e Falé pea ko e fakatatau ko iá ‘a ia na’e fokotu’u ‘e he ‘Eiki Palēmiá ke fakatafe ki he tafa’akí ‘a e kupu 84. ‘A ia ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai lolotongá.

Ko ‘eku fakatonutonu e me’a ko ení he ‘oku mou ‘ohake ‘e moutolu ‘a e me’a ‘oku tau lolotonga ngāue ki ai ‘i tu’a pea na’á ku ‘osi fakatokanga atu ‘oua te mou ‘ohake e me’a ko iá ‘i Fale. He ko e tu’u ko ē e lekooti e *hansard* mo e ngāue e Falé ‘oku tau kei tu’uma’u pe he faka’uhinga ko ení kae ‘oleva kuo fakatonutonu mai ‘e he Konisitūtoné mo e Fakamaau’angá.

Tapou ‘oua tukuhifo ngāue Fale Alea kae ‘oleva kuo aofangatuku mai ki ai Fakamaau’anga

‘Oua te tau hanga ‘o tukuhifo e ngāue e Falé kae ‘oleva kuo Tu’utu’uni fakamahino’i mai, fakapapau’i ‘e he Fakamaau’angá na’e ‘i ai ha me’a pehē. Mou ō fai e me’a ko iá ‘i tu’a, ‘oua ‘e ‘omai ki Falé ni. ‘E ‘ikai ke fakahalaki e ngāue e Falé kae ‘oleva kuo tu’utu’uni mai e Fakamaau’angá na’e ‘i ai e me’a na’e hoko.

Ko e me’a ko u ‘uhinga ki ai Hou’eiki tau nofo he fokotu’ú, tau talanoa eni ‘i he ‘Asenita Fakataha e Falé pe te tau hoko atu he uiké ni pe ‘ikai. Tau nofo ai, ‘oua te tau toe ala ki he me’a ia ‘oku lolotonga fai e ngāue ‘i tu’a ‘oku pelepelengesi.

Ko e me’a ia na’á ku ta’ofi ai ho fakamalangá Tongatapu 2 kātaki pē, he koe’uhí te tau lava tautolu ia ‘o fakaikiiki kātoa e ‘ū Kupu ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘i heni. Ka ko e hā e ‘uhingá ? He ‘oku tau lolotonga ‘alu tautolu ki Falehopo. Te tau ‘ai heni pe te tau ‘ai ‘i tu’a? Mou me’a mai he poiní, tau nofo pe ‘i he ‘Asenitá, tau toloi pe ‘ikai. Ka ko u fakatokanga atu, mai e makatu’ungá ke fefeka, he ‘ikai tu’utu’uni e Fale Aleá ke tukuhifo pe e Falé. Tau ngāue’aki ha makatu’unga hangē ko ia na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’ú fakatatau ki he me’a na’e poupou mai ki ai ‘a ‘Eua 11. Pea ko eni ne fakamalanga ki ai ‘a Tongatapu 2, me’a mai Tongatapu 2 ‘oku kei toe pe ho taimí.

Poupou ‘oku lahi pē ngāue Fale Alea ke fai kae fakatatali ke mahino mai tu’utu’uni Fakamaau’anga

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea, ko ia ko e ‘uhinga pē ia ‘a e motu’á ni he koe’uhí ‘oku te’eki ke mahino mai ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’angá. ‘A ia ko e poupou atu pe ki he

fokotu'u ko ē ke tau tatali mu'a kae 'oleva kuo fakamahino mai 'a e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá koe'uhí pea toki tau'atāina leva e ngaahi feme'a'akí pea mo e ngaahi ngāue 'a e Fale Aleá. Ka ko hono fakakātoá 'oku mau pou pou kakato mautolu ki he ngāue 'a e Fale Aleá ...

<010>

Taimi: 1220-1225

'Uhila Moe Langi Fasi: ... ka 'i he taimi tatau pē 'oku mahu'inga ke mahino 'oku 'atā 'a e ngaahi tafa'aki ko iá.

Me'a pē 'e tahá Sea 'o hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a 'Eua 11 'oku 'i ai pē mo e ngaahi ngāue kehe ia ke fakahoko he 'oku vave e mālōlō e Kilisimasí hangē ko e ngaahi komití. 'Oku 'i ai 'emau ngāue 'a e Komiti ko eni ki he 'Uhilá 'oku fakaongoongo mai 'a e kakai e fonuá pe ko e hā e me'a 'oku iku ki ai. Lahi 'aupito pē e ngaahi ngāue ia ke fakahoko 'i he taimi ko eni te tau talitali ai ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá. Ko ia pē Sea, ko u fakamālō atu 'i he ma'u faingamālié, mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u tui pē 'oku 'osi mahino atu 'a e ngaahi feme'a'akí fakatatau ki he fokotu'u ko eni 'oku 'omaí pea 'oku 'i ai e pou pou. Ka te u fakamanatu atu pē Hou'eiki koe'uhí neongo 'oku 'i ai e ngaahi makatu'unga 'oku 'omai, 'e kei tataki pē ngāue 'a e Falé pea mo e 'aho fakatahá 'o fakatatau ki he Lao e Fale Aleá kupu 7 pea mo e Konisitūtoné kupu 58, pehē foki ki he kupu 62. He 'oku, ko 'etau ngāue 'oku fiema'u ke fakapalanisi 'a e ngaahi totonu 'oku tuku mai he Konisitūtoné pea mo e Lao e Fale Aleá. 'I he'ene pehē ko 'etau toloi fanongonongo ka tau fakatokanga'i e ngaahi makatu'unga ko eni 'oku 'ohake ko ē 'e he kau Fakafofongá. (Ne 'i ai e pou pou).

Toe 'i ai ha me'a kehe 'oku tokanga ki ai Hou'eiki kimu'a pea u kole ki he Kalaké ke tau pāloti. 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakaongoongo atu pē mautolu ki he tu'utu'uni 'a e Feitu'u na Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia ko 'eku fatongiá ke u hanga 'o tataki 'a e feme'a'akí e Falé. 'Oku lolotonga 'i ai e fokotu'u pea kuo fakalelei'i e fokotu'u ko iá pea ko u tānaki atu pē ngaahi makatu'unga fakalao te ne hanga 'o fakangatangata 'a e tu'utu'uni ko iá, pea ko ia ko u fale'i atú ke tau toloi fanongonongo koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi makatu'unga 'e malava ke ui aki 'a e Falé 'i he'etau toloi ...

Lord Tu'ilakepa: Pou pou.

'Eiki Sea: Fakaangaanga pē ki he ta'u fo'ou ko eni ko u fakakaukau ki ai Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Pou pou. (*Na'e 'i ai 'a e pou pou.*)

Pāloti'i 'o 'ikai tali Fokotu'u ke toloi fanongonongo Fale Alea ki he ta'u fo'ou

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'ú makatu'unga he ngaahi feme'a'akí he pongipongi ní ke toloi e Falé, fanongonongo kae toki tala atu pē 'aho hokó ki he ta'u fo'ou, mou hiki hake homou nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 9.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima?

Kalake Tēpile: 'Ikai loto ki ai 'a Veivosa Light of Life Taka, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei. 'Ikai ke loto ki ai e toko 10.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki 'oku 'ikai ke tali e fokotu'ú, na'e loto ki ai e toko 9 kae 'ikai loto ki ai e toko 10. Tolo e Falé ki he 2.

(Na'e toloi e Falé ki he 2 ho'atā.)

<002>

Taimi: 1420-1430

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, ko 'etau 'asenita 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato, kole atu ke tau liliu ai 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato, me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Māfimaifi, fakatapu atu ki he Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonua, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai kae 'uma'ā 'a e kau ngāue, fakatapu atu ki he kakai 'oku nau me'a mai 'i he Ope.

Hou'eiki mālō mu'a ho'omou laumālie tau toe ma'u ki he ho'atā ni, tau fakafeta'i kotoa pē hangē ko e lotu na'e fai he 'ikai pē ke ngalo 'a e lotu 'a e Fakafofonga 12, mo e ki'i akonaki na'e fai, mou laumālie lelei pē, tau hoko atu ā 'etau ngāue, ko 'etau ngāue 'oku fai pē falala kia moutolu Hou'eiki. 'Ikai ke u toe fakalōloa, foki mai ki he 'etau 'asenita.

Ko 'etau 'asenita Hou'eiki 'e makatu'unga pē ia mei a moutolu 'etau ngāue, mou me'a hifo ki he 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5, 4.6, .7, .8, .9, 4.10 4.11. 'Ai angé ha'amou me'a ki heni he ko e me'a ko eni 'oku 'osi mahino pē ia ko e ngāue 'oku 'osi fai hono fakahoko, 'oku 'i ai mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea he 4.7 ē, 'a ia ko e 4.7 ko e Fokotu'u Faka Fale Alea 'a e Fakafofonga Fika 4, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi fo'i lao heni 4.5 pea mo e 4.6. 'Oku ou tuku atu ki he Fale 'Eiki ni, mou me'a mai. 'Io Hou'eiki, pea 'oku ou vakai pē ki he 'ea 'o e Fale ni 'oku ki'i 'afu ē, fakangofua atu ke to'o homou fetongi 'a e kote.

4.1 fokotu'u pea poupu.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na, fokotu'u atu ke fai ha ki'i fakahoha'a ki he ngāue ko eni 'oku fokotu'u mai ko ē he 4.1 'Eiki Sea.

Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi?

‘Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 21/2021/2022, mou 'osi ma'u pē ho'omou naunau ko ia ē.

(Ko ia...)

Sea Komiti Kakato: 'Io, hoko atu 'a e Feitu'u na, me'a mai.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki 'o e Kapineti, pehē ki he Hou'eiki Nōpele, pehē ki he kau Fakafofonga kae fai ha ki'i fakahoha'a.

Tokanga ki he 'ikai 'asi mai he Lipooti Fakata'u MOI ola e 'atita'i e potungāue

Sea ko e līpooti ko eni, ko e taha 'o e me'a 'oku 'ikai ke 'i ai 'i he līpooti ko eni 'oku ou tui ko e konga lahi ia 'oku ou pehē ki he kaha'u 'oku totonu ke 'i ai ha'ane konga pehē, felāve'i eni mo e ola ko ē e 'atita, līpooti ko eni 'oku 'ikai ha'ane lave 'a'ana 'e taha ki ai, ka ko e polokalama fakalelei pē ko e *reform* 'o ha potungāue, pau ke ne vakai'i 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku tūkunga tamaki matavaivai, pea mei ai leva 'ene polokalama ko ē ke ne fai e fakalelei.

Ko e konga lahi ia pea 'oku ou tui ko e 'alu kimu'a 'oku ou 'ilo pē 'oku fai 'a e ngāue ia 'a e Komiti Fili ke fai 'a e sio ki he *Annual Report* pea 'oku ou tui ko e konga lahi ia 'i he kaha'u, ka u 'ave atu 'a e ngaahi me'a lalahi 'oku hanga 'e he 'atita 'o talamai 'a e founa ngāue 'a e potungāue ko eni, 'oku ne 'omai ai 'a e ngaahi matavaivai lahi 'aupito, pea 'oku ou tui 'oku 'uhinga ai ko ē 'eku fakahoha'a Sea.

Ko e 'esitimetri ko ē potungāue ko eni 21/22 na'e fe'unga kātoa ia mo e pa'anga 'e 61.5 miliona, potungāue pa'anga lahi eni mo e ngaahi ngāue lalahi, pea kapau he 'ikai ke fai ha tokanga'i lelei eni, ko e *corruption* 'e lahi 'i he potungāue ko eni Sea. Pea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e founa ngāue. Ka u lave atu ki he ngaahi, 'a ia ko 'eku pehē ko e lahi 'a e 'ahi'ahi mo e fili 'i he potungāue ko eni, pea 'oku ou pehē ko e 'uluaki poini ia, 'oku 'ikai ke kau 'a e līpooti ko eni 'i he me'a ko ia, pea 'oku ou tui ko e taha ia 'i he vaivai'anga 'o e līpooti ko eni.

Sea ka u lave atu ki he ngaahi matavaivai 'oku hanga 'e he 'atita 'o 'omai 'oku ou tui 'oku 'ikai ko ha ki'i palopalema si'i, 'a e palopalema lahi ki he potungāue ko eni.

Sea ko e mahino foki ko e potungāue ko eni 'a ia 'oku hā 'i he līpooti, 'a e potungāue ko eni 'i he, 'a ia ko e 3.317, ko e līpooti ko ia 'a e 'atita 'oku ne 'omai 'e ia ne kamata pē 'i Tonga ni, pea 'oku ou fakamālō 'i he 'atita na'a ne vakai kātoa 'a Tonga ni 'o lele ai pē 'o a'u ki tahi, kau eni ia 'i he potungāue na'e kakato ai 'a e vakai'i, pea ko e piliote ko ē na'a nau vakai'i, kehekehe pē, Tongatapu ni na'e lele ia mei he māhina ia 'a ia ko e ta'u ia 'e 4 mo e konga, mei he 2017, lele mai 'o a'u ki he 2022, ko e me'a ko ē 'oku mahino heni, talu ē mei he 2017 ha'u ki he 2022 'oku kei 'i ai pē 'a e ngaahi palopalema ia.

Taha ngaahi palopalema e MOI ko e 'ikai maau ngāue ki he tanu hala

Ka tau, ka u lave atu Sea ki he ngaahi palopalema, 'uluaki, 'a e 'ikai ke tānaki ko ē 'a e pa'anga ko ē 'oku tonu ke tānaki, mo'ua, 3.317 'Eiki Sea ē, pehē 'e he 'atita, ko e ngaahi me'a ko eni, toutou 'ikai ke kakato he ngaahi ta'u, 'oku te'eki ai pē ke fai ha ngāue ia ki ai. Te'eki ai pē ke fai ha ngāue ia ki ai, ko hono ua, ko e kola lahi eni Sea 'oku ou tui ko e kongā 'oku lahi ai 'a e ta'emaau 'a e potungāue ko eni, pea lahi ange 'a e *corruptions*.

'Uluaki, 'ikai ke 'i ai ha kaati ngāue, 'oku ui ko e *job card*, ko e fo'i tanu hala kotoa pē, ka tanu 'a, tau pehē ko e tanu 'a Hihifo tau pehē ko Nukunuku, pau ke 'i ai fo'i kaati kehe ia fo'i ngāue takitaha koe'uhi ke lava 'o 'ilo ai ko e hā 'a e lahi 'o e fo'i loli maka. Ko e hā 'a e lahi 'o e kau ngāue, ko e hā 'a e lolo, koe'uhi ke lava 'o fakamā'opo'opo. Hā 'a e lahi 'o e fo'i ngāue. Ko e me'a eni ia 'oku talamai 'e he 'atita, 'ikai ke maau 'a e ngāue ia ...

<003>

Taimi: 1430-1435

'Aisake Eke: ...me'a lahi eni Sea ke mea'i pē ko e tanu hala ko ē 'oku tau fai, lau miliona 'ova he 10 miliona ko e palopalema lahi. Ko u tui ko e me'a lahi ia ke fai e tokanga ki ai 'oku kei tu'u pē kongā ko ia pea mo 'ene ta'emaau. Pea 'ikai ke ngata ai ko e ngaahi fu'u maka talamai ko e ngaahi pepa tānaki ko eni 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi fu'u maka loli maka mo e me'a ta'emaau. 'Ikai ko e lele mai eni 'o ngata 'i Sune 22.

Sai ko Tongatapu ia pea 'ikai ke ngata ai ko 'ene ha'u ko ē ki he'ene tafa'aki ko eni 'a'ana ki he'ene ngaahi pa'anga ngāue, sai. 'A ia ko e ngaahi me'a lahi ia ko 'ene pehē ko ē ko e ngāue ko ē 'a e *supervisor* ko ē 'a e 'enisinia ki he halá 'ikai ke fai e ngaahi fatongia ia. 'O 'uhinga ai ko ē 'a e palopalema 'a e ngaahi tafa'aki 'a e pepa ko ē ke 'ilo, he ko e fehu'i kotoa pē sai ko e hala 'e fiha na'e tanu? Hala 'e tolu. Fiha e fo'i hala 'e taha? 'Oku 'ikai ke 'ilo ia. Pea mou vakai ange ā ki he me'a 'oku talamai he 'Atita ke tau vakai ko e taha eni 'o e palopalema lahi 'i he potungāue ko eni, lele mai eni 'o a'u ki Sune 2022.

'A ia ko e Pule'anga ko eni na'a nau kamata foki nautolu he '21 'a ia 'oku a'u ki Sune, ka ko e tu'unga eni 'oku 'i ai 'a e me'a ko eni. 'Ikai ngata ai Sea 'oku ne fakahoko mai a'u ko ē ki he vāhenga 'ikai ke fai e fakafehoanaki ia ko ē 'o e tu'unga ko ē vouti ko ē 'a e potungāue mo Falepa'anga 'ikai ke fakahoko ia 'a e ngaahi ngāue ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole atu pē pē 'e lava ke tokoni ki he Fakafongā kimu'a 'ene hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na e tokoni koe'uhī ko 'etau Tu'utu'uni?

'Aisake Eke: 'Io sai pē ia Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E lau ia ho'o miniti.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Vave pē Sea tokoni.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakahā Pule'anga ko e ngaahi hoha'a 'oku 'ohake ko e ta'u fakapa'anga ia kuo 'osi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa 'a e Fale Alea. Sea ko e lipooti ia ko eni 'a e 'Atita Sea ko e ta'u fakapa'anga ia kimu'a 'o e ta'u fakapa'anga ko eni ko ē 'o e lipooti ko eni. 'A ia ko e me'a ia 'oku tonu ke mahino 'aupito. Ko e lipooti ko eni ko ē 'oku fakahū mai he 'aho ni 'oku 'i ai pea mo e talanoa 'a e 'Atita ia ki he ta'u fakapa'anga ia ko ē na'e 'osi koe'uhī ka u toki lave atu au Sea ki he ngaahi ngāue 'a e potungāue ki he ngaahi fakalelei ko ē, he ko e ngaahi fakalelei ko ē 'oku 'asi ia 'i he lipooti ko eni pea mo e lipooti savea 'atita.

Sea Komiti Kakato: 'Oleva pē 'Eiki Minisitā ē koe'uhī 'oku faka'ikai'i mai he Feitu'u na ia 'a e malanga 'a e Fakafofonga 'o felāve'i pea mo e me'a 'oku fekau'aki mo e 'Atita. Me'a ko ē 'oku 'omai 'e he Fakafofonga ki he Fale ni mo e ma'u 'a e motu'a ni 'oku fakahangatonu eni ki he tanuhala mo e palopalema ko e 'o fekau'aki mo e 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga *job card* ke ngāue'aki ki hono pukepuke'aki 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e halapule'anga. Ka ko u kole atu pē ki he kau ngāue ke 'omai angē 'a e 'Atita ko ia ke u vakai ki ai he koe'uhī 'oku 'i ai 'a e ki'i fehangaahangai 'i he me'a ko eni 'oku me'a mai'aki he Minisitā me'a mai e Minisitā 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'i he ta'u ni ko e me'a ia kimu'a, ka 2021 'a e Lipooti Fakata'u ko eni 'oku malanga mai pē 'a e Fakafofonga 'i he 'Atita 'a ia 'oku felāve'i mo e me'a ko eni.

'Aisake Eke: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka ke hoko atu Fakafofonga.

'Aisake Eke: 'Io ko e poini tatau pē.

Sea Komiti Kakato: Kae kei fakahoko pē he kau ngāue.

Tokanga ke fakakau Lipooti Fakata'u e palopalema 'oku 'ohake he 'atita felave'i mo e tu'unga e ngāue

'Aisake Eke: Ko e poini ua pē 'oku ou lave ki ai 'a e mahu'inga ko ē ke kau 'i he lipooti fakata'u 'a e kongā ko eni. Ko e hā e palopalema 'oku 'omai he 'Atita felāve'i mo e tu'unga ngāue, he ko e me'a ia ko ē 'e fai e fakalelei lipooti ko eni he 'ikai ke ne 'omai ha me'a. Ka ko e to'o ko ia vaivai 'aupito e lipooti ia ko eni Sea, he 'oku ne talamai 'e ia e ngaahi me'a lelei 'ikai ke ne talamai 'e ia e 'elito, ka ko e me'a 'oku ou talaatu hangē ko eni.

Ko e lipooti ko eni 'oku fai ko eni ki he potungāue lahi 'i Nuku'alofa ni lele mai 'o ngata ki he 22 Sune 22. Pea ko u talaatu Sea kapau te tau ō 'o vakai ki he me'a ko eni pē 'oku fēfē, ka ko e poini 'uluaki tonu ki he 'ū lipooti e me'a ko eni.

Ua ko e tu'unga eni 'a e palopalema 'oku 'i ai he 'aho ni, pea ko e tu'unga ia e me'a 'oku ou pehē atu potungāue ko eni 'i he lau ko ē 'Atita 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaati ia ki ha fo'i ngāue ta'emaau lahi 'ikai ha fo'i ngāue ia 'oku tanu atu e hala ko ē pau ke 'i ai hono kaati.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea lava pē mu'a ke u tokoni atu...

'Aisake Eke: Palopalema lahi ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ki he Fakafofonga Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko e ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga. Ko e taimi ko eni ko ē 'o e 'osi 'a e *tsunami* Sea ko e me'a kātoa ia ko ia na'e 'alu he *emergency* pea ko e Lao ia ko ia Sea ko e talamai pē me'a ia ke fai kuo pau ke fai ia Sea pea mahino 'aupito. 'Oku 'i ai e lekooti ia 'a e 'ū me'a. Ko e fakalelei ko eni ko ē Sea ki he tanuhala 'oku 'osi fokotu'u ia pea 'oku 'ave fakapaasi he Kapineti e me'a 'oku ui ko e *bulk procurement*. He 'ikai ke tau toe ō tautolu Sea 'o kumi e me'a ko eni 'i he tohi uta. Ko e *print* ko ē 'o e me'a ke totongí 'ave hangatonu ia ki he loto halapule'anga, ka tau hanga 'e tautolu 'o *pay* 'a e me'a ko e *unit rate*...

<007>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Kapau te tau valitā ko 'etau o pē 'o fua 'a e valitā 'o totongi. 'Ikai ke toe tokanga mai ia ko e hā 'a e tohi uta pea ko e hā ha toe me'a kau ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofonga. 'A ia ko e ongo fo'i *parameters* 'e 2 pē Sea. 'Uluaki ko e valitā 'oku tau talanoa tanu hala eni. Pea ko e *bulk procurement* ko e ongo fo'i *parameters* 'e 'e 2 na'e totongi ai na'e paasi ai 'a ia ko e valitā pea mo e makamaka. Pa'anga 'e 17.50 Sea ki he sikuea mita. Pa'anga 'e 40 ki he sikuea mita. Sea ko e fu'u me'a ko iá 'oku 'ata hinehina ki māmani.

Ko ha me'a ke totongi mei he Potungāue ko ē he taimi ni 'oku 'ikai ke toe fai ia hangē ko e ngaahi founa ngāue ko eni 'oku fou mai ai ko eni 'a e Potungāue na'e me'a ki ai e Fakafofonga. Ko 'etau ō pē ki halapule'anga, fua tau felotoi pea mo e *contractor* pea mo e Pule'anga ke totongi. Ko e fakalelei ia 'osi fai mai 'e he Pule'anga 'o a'u mai ki he 'aho ko eni Sea. Ko e me'a ia ko ē 'oku ou tui ai ko ē ko e Lipooti 'Atita ko eni 'oku fai e ngāue ia ki ai. 'Oku 'i ai e fakamālō 'a e motu'a ni ia ki he 'Atita 'ene hanga 'omai 'a e 'u me'a. Pea na'e 'i ai 'a e ngaahi fakakaukau mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e Potungāue ni ke to'o mei he *paper works* mei he ngaahi fu'u matolu pehē ko ē 'o e pepá 'o 'ave kātoa ia ki loto halapule'anga 'ikai ke toe 'i ai ha veiveiua ai. Me'a kotoa pē ke totongi, 'oku tau ō pē 'o fua 'i loto halapule'anga. Pea ko e fakalelei ia 'oku a'u mai ko ē ki ai e Potungāue he taimi ni Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke : 'A ia 'oku ou pehē ai, kapau ko e Minisitā kita 'uluaki fehu'i ko fē e 'Atita? Pea kapau 'oku ai ni'ihī ia tala ki he kau ngāue, ko eni 'oku 'ikai ke 'asi ia. Ko e ngaahi me'a ia 'oku 'omai ai ko ē tali Lipooti ko eni 'Atita ka hoko. Ka kapau ko eni 'oku 'ikai ke ke tokanga koe he ko e me'a ia te u 'ilo ai e Potungāue. Pea kapau 'oku 'ikai ke ke tala ki he kau ngāue ke 'ai ke konga ko ē ke ke lava 'o mea'i, 'oku fa'iteliha 'a e kau ngāue ia. Ka ko u tui ko e palopalema ia e lipooti ko eni toki me'a mai pē he 'ū me'a, 'oku 'ikai ke ne mea'i 'e ia e Potungāue Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea 'ai ke u fakatonutonu atu 'e au ia Sea ko eni 'oku ne tukuaki'i 'oku faihala 'a e kau ngāue, fa'iteliha 'a e kau ngāue. Sea, 'ai mu'a ke fakapotopoto 'a e tukuaki'i ko ē 'oku fanongo mai e kakai 'o e fonua. Mālō.

'Aisake Eke : 'A ia 'oku tukuaki'i ki ai 'a e ta'emaau ko eni...

Sea Kōmiti Kakato : Mo ki'i me'a hifo pē ē. Ko e ki'i me'a ko eni 'oku 'ohake he'etau fakataha ē. Kapau te mou me'a hifo, muimui'i 'a e ngaahi matavaivai mei he ngaahi ta'u kimu'a. 'A ia ko Ma'asi 2017 ki Sune 2022 ko e māhina ia 'e 52. Koe'uhi pē ke mea'i 'e he kakai e fonua 'a e me'a ko ia 'oku me'a ki ai e Fakafofonga. 'Oku 'i ai leva 'a e ki'i fo'i kongā 'i 'olunga ngaahi ta'u kimu'a mo e tu'unga lolotonga. 'Ikai fakahū kakato 'a e tali totongi 'a ia 'oku 'i ai 'a e faihala ai. Fakahoko 'a e fakalelei ki ai, toloi 'a e fakahū pa'anga fakahoko e fakalelei ki ai. 'Ikai ke kakato 'a e lekooti 'o e tohi pa'anga - fakahoko 'a e fakalelei ki ai. Ngaahi mo'ua te'eki ke totongi mai - te'eki fakahoko ha fakalelei ki ai. 'Ikai tauhi kakato 'a e ngaahi kaati ngāue falemisini 'o hangē ko ia na'e me'a ki ai e Fakafofonga - te'eki fakahoko ha fakalelei. Lekooti fekau'aki mo hono ngāue'aki 'o e keli'anga maka na'e 'ikai ke tauhi maau - te'eki fakahoko ha fakalelei. Kau ngāue tu'uma'u 'ikai fakamo'oni taimi kamata, mo e tuku 'i he lēsisita tohi taimi - fakahoko 'a e fakalelei ki ai. Ko e lesisita koloa tauhi tu'uma'u, tu'upau - fakahoko 'a e fakalelei ki ai. 'A ia ko e me'a ia 'oku malanga mai ki ai 'a e Fakafofonga.

3.3.17 'i he me'a 'o fekau'aki mo e 'Atita 'o fekau'aki mo e Potungāue ko ia 'Eiki Sea. 'E kau Fakafofonga fakamolemole.

'Aisake Eke : ... Ka u hoko atu ē. Kae kehe ko 'eku lave ia ko ē 'a e mahu'inga 'o e fakamatala lipooti ke te 'ilo'i 'oku 'i fē e Potungāue. Hangē ko 'eku lau ko e taha ia e tōnounou 'a e lipooti ko eni, 'ikai ke 'i ai ha'ane me'a pehē 'ana ke 'ilo ko e hā 'a e palopalema lolotonga pea fatu mai ai ha'ane palani *corporate plan* ko e hā 'a e fakalelei 'e fai.

Ko e taha e palopalema 'oku kei 'asi mai heni, 'a e *passenger levy* 'a e *levy* ko eni 'oku 'ai he vakapuna ko eni fepuna'aki ko eni lotofonua. 'Oku talamai mo ia 'oku 'ikai ke fakahoko 'a e ngāue ia ko ia. 'A e 'alu 'o feinga'i ke fakahoko sio ange ki ai, ke fakahoko mo maau 'a e tafa'aki ko ia, 'A ia ko e tafa'aki 'e taha ko hono 'ai 'e taha hangē ko ia na'a ku 'osi lave au ki ai 'anenai ko e palani. Palani ko eni ki he tanu e monomono - talamai 'ikai ke 'i ai ha palani ngāue ia. Pea ko e 'esitimeti, sio ange Sea Potungāue ko e lahi taha 'ene ngāue tanu hala. Kapau 'oku 'ikai ke fai eni, 'oiaue fakapō Tonga ē. Tonga ē te mou fēfē. 'Oiaue fakapō!

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea me'a pē mu'a ki he Lipooti 'Atita mei he Mā'asi 2017 ki he 2022. Sea ko e talanoa ē ia he ngaahi Pule'anga kehe. Sea 'oku ai e tonu ke faka'apa'apa'i 'a e ngāue kuo fai 'e he Potungāue pea mo e Pule'anga ko eni 'i he fo'i māhina ko eni 'e 18 ko eni na'e toki 'osi. Sea 'oku 'i ai 'a e liliu lahi 'aupito 'a e Potungāue ki he 'u me'a ko eni ...

'Aisake Eke: ... liliu lahi!

<008>

Taimi: 1440-1445

Sea Komiti Kakato: ... Sai 'e Fakafofonga 'oku 'i ai e mo'oni 'a e Fakafofonga, 'a e Minisitā ē. Na'e toki hū mai pē e Minisitā ia, ko e kongā lahi ia 'o e me'a ko eni ko e pango pē koe'uhī kuo fihia e Minisitā heni. Ka na'e toki 'omai pē 'Atita pē mei he taimi pē 'o e Feitu'u na ki he ki'i taimi ko eni ka kuo lau kuo tō mai e fo'i 52 'oku mo'oni e Feitu'u na ē. Talu eni ia mei he Pule'anga na'e 'i ai e Feitu'u na ...

'Aisake Eke: 'Ikai fakatonutonu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 2017.

'Aisake Eke: Ke tonu ho'oma'u tapu mo koe. Ko 'ene lele mai eni 'o a'u ki he 22 Sune 'ilo'i kapau na'e 'i ai ha ngaahi palopalema ia 17, 18, 19, 20 solova ia he 22 'osi 'a ia ko e fo'i tu'unga ia e Minisitā ko eni.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a hifo ki lalo. Mo me'a ki lalo. Ko e 2017 ko e taimi ia na'e kamata ai e Feitu'u na na'e 'i he Pule'anga ko ia e Feitu'u na.

'Aisake Eke: 'Io ka 'oku 'ikai ko ia ia Sea ko u fakatonutonu atu e Feitu'u na kapau na'e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e 'Atita ko eni 'i Ma'asi he 2017 ki Sune 2022. Ko ia 'a ia na'e kau ai e Feitu'u na kau ai mo e motu'a ni.

'Aisake Eke: 'Ikai fakatonutonu atu Sea 'oku 'ikai ko ia. Ko 'ene lipooti ko eni he ta'u ko eni 'e 4 meimei 'o konga kapau na'e 'i ai ha fakalelei ia na'e fai he 22 'osi solova e kuo hili ia. He 'oku pehē foki e fakalelei te fakalelei 'o a'u mai, fē poini ko ē na'e ngata ai ka 'oku māhina 'e ono ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tokoni ki he Fakafofonga.

'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ke ke lele lele mai koe mei hē ko e 'uhinga kapau te ke me'a ko e Feitu'u na 'alu hake 'o Minisitā pea te laka atu pē 'o vakai 'oku fēfē potungāue he tu'unga *situation* fē e tu'unga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'oku 'osi fakahoko kātoa e 'ū me'a ko ia Sea.

'Aisake Eke: Pea te fai e fakalelei.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Ai ka u tokoni ki he Fakafofonga he koe'uhí 'oku fakapalataha 'ene faka... Sea ko e, na'e hū mai e Pule'anga ko eni 'i Novema 'o e 2021, 'i Sanuali pē na'e tō e *tsunami* ai Sea. Pea na'e *emergency* e fonua. 'E Sea ka 'oku tonu ke kau mo e me'a ia ko ia he'ene fakamalangá he koe'uhí ko e fo'i māhina pē ia 'e 7 talanoa ki ai e Fakafofonga Sea. Pea 'oku 'i ai e faka'apa'apa lahi ki ai. Hangē ko e me'a ko ena na'a ke me'a mai 'akí na'e lolotonga Pule'anga he taimi ko ia.

'Aisake Eke: Uehe fakamolemole 'Eiki Sea ko 'eku 'ohake pē foki heni e ngaahi me'a ke tau ko Tonga fiema'u ke tau 'unu kimu'a. Ko Tonga 'oku tau faka'amú 'unu kimu'a pea ko e ngaahi palopalema eni mo e faka'amu ko ē 'omai ia 'i he Lipooti Fakata'u koe'uhí ke lava 'o fai ai e fakalelei pea tau sio 'oku tau laka kimu'a. 'A ia ko e poini 'uluaki ko u 'ohake 'oku 'ikai ke 'omai ia he Fakamatala Fakata'u pea 'i he'ene pehē leva ka ko u lau he 'Atita he ngaahi me'a lalahi ko 'eni. Pea ko e 'elito eni e ngāue ko eni kapau 'oku 'ikai ke maau e 'ū me'a ko ē 'e toe ha'u e 'Atita 'o takai mai pea ko u tui he fo'i lipooti fo'ou ia 'a e potungāue 'oku 'ikai ke ne 'omai ha konga ki he konga ko eni he koe'uhí kae toki kae toki vakai mai sio ko ē ko e *passenger levy*, *levy* ko eni he me'a 'oku talamai ia 'oku te'eki ke tānaki *arrear* ia. Ka ko e fehu'i he ē ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e me'a ko ia 'i he 'aho ni? Sai 'oku 'ikai ke fai ha'ane *procure* 'oku 'ikai ke ne 'omai 'e ia e palopalema mo ha me'angāue ki ai kai kehe kau fakahoko atu Sea 'a e tu'unga 'oku ou pehē.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ki'i tokoni atu ...

'Aisake Eke: 'Oku faka'amu ke fakalelei'i ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ki'i tokoni atu Sea. Ko e *passenger levy* ia 'oku tānaki ia 'e he kautaha vakapuná toki totongi mai ai ki he me'a ko ē 'a e Pule'anga ka 'oku totongi ia ki he *Tonga Airports*.

'Aisake Eke: Ko ia Sea ka 'oku 'ikai ke tānaki mai 'e he potungāue 'a ia foki tapu mo e 'Eiki Sea ko e me'a foki eni ia, tānaki ia he kautaha *TAL* pea ne 'omai ia ki he Pule'anga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu. Me'a hifo.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Palēmia Le'ole'o ko e pa'anga ko ia 'oku tānaki ia 'i he feitu'u kehe 'o totongi ia ki he Fale Pa'anga mahalo 'oku mea'i pē he Fakafofonga he na'e 'i Fale Pa'anga. Pea ko e 'inasi eni 'o e potungāue 'a eni 'oku me'a ki ai e Fakafofonga. Ko e me'a ia ko ia 'oku ha'u ia mei Fale Pa'anga Sea 'oku 'ikai ke tānaki ia he potungāue. Mālō Sea.

'Aisake Eke: Ka ko e fakatonutonu atu e me'a ko eni. Ka ai ha lao ko e 'eke ko hai 'oku ha'ana e lao ke ne tānaki ai e pa'anga ko e *Civil Aviation* lao ia ko ia. Pea ko e potungāue 'oku ne tānaki tatau ai pē pē ko e hā e founa kapau ko e 'ave ki Fale Pa'anga ka ko koe 'oku ke tokanga'i ko ē lekooti ko e taha foki ia e 'ū *compliance*. Ko koe 'oku ke tānaki e lekooti pē 'oku ha'u e silini fakapapau'i ki Fale Pa'anga.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

'Aisake Eke: 'A ia ko e tu'u he 'Atita 'ikai ke maau ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fakatonutonu atu pē.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e 'ū me'a kātoa ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofonga kuo ne mea'i pē e founa ko ē 'oku ngāue'aki. Ka 'oku hangē 'oku tukuaki'i ia 'oku hala e founa ngāue 'oku fai he Pule'angá he taimi ni 'oku mea'i lelei pē 'e ia. Mālō Sea.

'Aisake Eke: 'A ia Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Aisake Eke: Ko e ngaahi me'a ia ke faí ko e, 'a ia ko e kongā lahi taha eni pea 'oku ou 'amanaki pē 'Eiki Minisitā ko e solova eni "na'e pehē he 'Atita 'ikai ke ai ha polokalama palani ia 'e taha ki he tanu, monomono hala mo 'ilo hono totongi. 'Ene pehē ko ē ko e hā e me'a ko ē 'oku hoko ko ē ki ai."

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ē.

'Aisake Eke: Ko hono hoko 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakamolemole koe'uhí ko e fatongia ko e motu'a ni ē. 'Oku ke me'a mai he Feitu'u na ia e me'a ka ko u sio ki he 3.3.17 'io ko e fekau'aki eni mo e Potungāue Ngāue ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Sea Komiti Kakato: ... Lalahi. Ko e fo'i 'atita he vaha'a taimi na'e 'atita aí ko Ma'asi 2017 – Sune 'a ia ko e māhina ia 'e 52, hā ho ki'i me'a ko ē 'okú ke ma'u he taimí ni 'oku 'ikai ke fai pehē kae 'uhingá ka tau. He ko hono mo'óni 'oku 'i ai e mo'oni e Minisitā ia, kotoa kotoa 'a e ngaahi fo'i lisi ko ení 'oku 'ikai ke fakapapau'i mai ia pe ko hai he ta'u na'e fakahoko aí. He 'ikai ke ke talamai 'oku 'ikai ko e poiní ia. Ka ke ki'i fakatonutonu mai pē 'etau ngāué koe'uhí ke fanongo ko ē mo e ma'u 'a e motu'á ni ē, 'io.

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na Sea, ko e anga foki 'o e 'atita, te ke 'atita'i 'e koe fo'i poiní 'o a'u mai ki he 'ahó ni. 'A ia ko e 22 ko e fo'i a'u ko ē ki aí kapau 'oku 'osi solova mai he 22 ia 'osi 'osi ia. 'A ia ko e poini fakamuimui ko ē ho 'atitá ko e poini ia te ke pehē, 'ahó ni. 'A ia ko e poini ko ē 'okú ne talamai ko 'ene ngata he 22 ko ē Suné ko e tu'unga ia 'oku 'i ai e Potungāué ki he 'ahó ni.

'A ia leva 'a ia ko e 'uhinga ia e me'a 'okú ne talamai ko ení. Kapau ne 'i ai ha ngaahi palopalema ki mu'a, hū atú vakai'i fai e fakalelei mo e me'a ki ai. 'A ia ko e me'a ia ko u 'uhinga ki ai Sea. Mahu'inga he līpooti fakata'u ke hū mai e kongá ko iá koe'uhí 'oku 'ikai ke ngata pe he lava 'e he 'Eiki Minisitā mo 'ene Potungāué mo tau vakai 'a e ngaahi me'a ko ení pe 'oku lava 'o fakalalakaka kimu'a pe 'ikai.

He ko e taha ia me'a lahi kapau ko e 'atunga ena, 'ikai ke palani e ngaahi *down* pea 'ikai ke 'ilo pe ko e ha e fakamole, 'ikai ke 'i ai ha kaati ia he fo'i ngāue takitaha. Ko e me'a lahi ia

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tuku ke u fakatonutonu atu mu'a e Fakafofongá

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo Fakafofonga ē ki he fakatonutonú

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ko e fu'u 'otu tukuaki'i ko ení koe'uhí kapau 'oku loto ia ke u tali atu 'e au e solova e palopalemá 'o a'u mai ki he fo'i mōmeniti ko ení kau 'ai atu 'e au Sea. Na'á ku kamata lave ki ai 'anenai pea 'oku 'osi fakatonutonu kātoa 'u me'a ko iá.

Sea, ko ha totongi e tanu halá na'á ku lave ki ai 'anenaí 'oku 'ikai ke tau toe ō tautolu 'o hakule, 'o tuli pe 'oku 'i fē 'a e *data*. Ko 'etau hangatonu pe ki he fo'i hala Pule'angá 'o fua mai pe ko e hā e lahi e valitā aí 'o totongi. Ko 'etau hangatonu ki he tanú 'o fua mai ko e hā e lahi e me'a na'e tanú 'o totongi.

'A ia ko e *bulk procurement* ia na'e fokotu'u he Potungāué ni pea moe motu'á ni pea mo 'eku kau ngāué 'o 'ave 'o fakapaasi. Te ne hanga 'o to'o ai 'a e ngaahi me'a ko eni ko ē ko e tohi uta, ko e lele loli, ko e hā fua, mo e hā fua. 'Osi solova e palopalema ia ko iá Sea 'e he Potungāué.

Ko e tu'u 'a e Potungāué he taimí ni ko e palamitasi pe 'e 2 'oku 'i ai 'a Falepa'angá. Ko e sikuea mita ki he valitā, ko e sikuea mita ki he loli. Pea 'oku 'osi fai e me'a ia ko iá, kuo 'osi

totongi e 'ū me'a ia ko iá. 'Osi solova e palopalema ia ko eni 'oku talanoa ki ai e Fakafofongá. Ko e hā ha me'a 'e toe fai 'e he Potungāué? Mālō Sea.

'Aisake Eke: Mālō Sea, 'a ia ko u tui ko e palopalema lahi eni. 'A ia foki kuo me'a mai e Minisitā ia, manatu'i kataki ko u pehē pe. Ko 'eku 'ohake pe me'a ke tau tokanga ko hotau fonua eni. Ko e 'uhinga lahi pe au eni, ko e me'a ko eni 'okú ne 'omai ko eni e founa ko eni ke 'alu atu pe 'oku 'i ai foki e *standard* ko e hala ko eni 'oku tonu ke 'a e 'esitimetri fíha, sikuea mita 'e fíha 'a e lahi e fakamolé.

Ke 'ilo'i 'oku 'i ai e 'ū konga ia, hala mama'o e 'esitimetri ia mo e *actual cost*. Ko e me'a 'oku mahu'inga 'e lava 'a e ke lava ke fakaliliu 'ena tohi ko e toe 'ai ke tonu. He taimi ke lele ko ē mo ho kaati koe'uhí te ke 'ilo 'e koe ko e fo'i loli 'e fíha. Manatu'i he 'oku hangē ko ení, kapau te te tanu 'e koe fo'i hala ko ē tau pehē ko e fo'i hala ki falemahakí mei hení.

Ka ke tanu 'e koe ha fo'i hala, fo'i lele 'oku 'ikai ke lekooti ia ha lele ia loli makai a 'e 10. Ka ke 'alu koe fua ho'o me'á tonu ke loli maka pe 'e 5, te ke mea'i fēfē? 'Oku pau ke fenāpasi mo fekoekoe'i mo fealea'aki 'a e lekooti ko ē 'i hē, 'a ia ko e me'a ia 'oku hokó.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, fakatonutonu atu Sea

'Aisake Eke: Mou fika ko ē palaní ko e palopalema lahi atu Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea

Sea Komiti Kakato: Kei mālie pe ho'omo feme'a'akí, fakatokanga'i pe Fakafofonga ka me'a e Minisitā ki 'olunga peá ke ki'i me'a hifo pe kae mahu'inga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e kau Fakafofonga Fale Aleá. Ko e nga'unu ko eni 'a e Potungāué 'oku mau 'osi solova kātoa e 'ū me'a ko ení. Pea 'e 'asi mai ia he līpooti 'atita ko eni ko ē he ta'u fakapa'anga ko eni 22/23 Sea. Mahalo ko e līpooti ia mahalo kou kole ki he Fakafofongá ke tali pe mu'a ke ne toki lau.

Ko e hā e ngaahi, pea ko e taimi fe'unga ia ki he Potungāué Sea pea mo e Pule'angá ke fai e fakalelei ko ení. Ko e me'a ko eni 'oku lave ki ai 'a e Fakafofongá fekau'aki mo e tohi uta mo e me'a. Sea ko e me'a ko iá 'oku lolotonga 'i falehopo ia. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a ai 'oku lolotonga 'i falehopo pea 'oku fai 'a e fakatonutonu fakalao ia he me'a ko iá.

Sai, na'e ako e Potungāué he me'a ko iá, hā e me'a na'e ako 'e he Potungāué. Ko e feinga e Potungāué ke kumi mai ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue he 'ikai ke tau toe foki 'o fíhia he tohi utá pea mo e ngaahi me'a ko iá Sea. Me'a ne u lave ki ai ka ko u kole pe ke u toe *repeat myself* ai. 'Uluakí ka fai ha tanu hala te tau ō

Sea Komiti Kakato: 'E Minisitā ē, ki'ime'a pe 'i 'olunga, me'a pē 'i 'olunga. 'E fēfē leva 'a e ...

<010>

Taimi: 1450-1455

Sea Komiti Kakato: ... kapau 'e 'alu atu e 'atitá 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga lekooti pehē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea ko e ngāue ia ko ení 'oku fai ia he *private sector* Sea pea 'oku, 'oku teke 'e he Pule'angá 'a e *private sector* ke nau fai e valitā pea mo e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e *private sector* 'e fiha 'oku nau *tender* ki he tanu halá?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Na'e, 'oku 'i he tolu pe ko e fā Sea 'oku nau lava 'o fai e ngāue ko iá he taimi ni.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko 'enau ō pē ki he halá 'o fua, 'omai mo 'enau mahu'inga ki he Feitu'u na pea fai ai ko ē 'a e femahino'akí pea hoko atu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea ko e talaatu pē fo'i hala pea nau ō 'o valitaa'i, 'oku 'i ai mo e konituleki, 'oku 'i ai pea mo e *technical specification*, kātoa e 'ū me'a ko iá 'oku 'i loto ai Sea.

Sea Komiti Kakato: 'I he kautaha 'e taha?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'I he kautaha 'e taha. Pea fai leva 'ū me'a ko iá pea nau ō leva 'o fai e ngāué, he ko e taimi ko ē 'e fai ai e totongí Sea 'oku tau ō pē tautolu, 'oku 'osi nofo mai ia 'i he fu'u loto halapule'angá. Pe ko e hā pē me'a na'a nau, na'a nau 'ai 'i he loto halapule'angá ko e me'a pe ia 'e totongí Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka kuo pau pē ke nau fakakakato e me'a ko ē 'oku fiema'u 'o fakatatau mo e me'a 'oku 'oatu he potungāué.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e *quality assurance* kātaki pē Sea he'eku ngaue'aki e fo'i lea fakapālangí, ko e *quality assurance* pe ko e *quality control*, 'oku lolotonga fa'o kotoa pe ia he *contract agreement*.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tokanga ki he 'ikai tali Potungāue MOI 'a e ngaahi fehu'i mei he 'Atita

'Aisake Eke: Mālō. Mālō 'Eiki Sea, tapu mo e 'Eiki Sea pea mo e Komiti Kakató. Ko e taha ia 'ū palopalema lahi 'i he me'a ko ení. 'Osi ko ē 'atita 'a e 'atitá pea 'oatu e potungāue. 'A ia na'e 'osi eni ia he 2000 na'e toki 'osi he ta'u ni pea 'oatu e potungāué ke fai ha'anau tali, na'e 'i ai ha'anau tali? Hala 'ata'atā. 'Ikai ke 'i ai ha'anau *response* 'e taha ki he 'ū tukuaki'i ko ē e 'atitá pea te tau tui fēfē ai 'Eiki Sea? Talamai he 'Atitá kapau na'e, ko ē palopalemá ē, talamai angé pe ko e hā e palopalemá? 'Oku solova? Ko e hā? Hala 'ata'atā. Ko e hā e me'a 'oku ne talamai? 'Ikai ke tokanga e potungāue ia ki ai. Ke pehē ko ha me'a lelei ia 'alu 'a Tonga kimu'a? 'Ikai ke tuku pē me'á pea toki me'a mai 'o talamai, 'oku ... ko e hā e me'a na'e 'ikai ke mou tali ai ki he me'a ko ení? He kapau na'e tali, talamai *oh* solova ia, pehē ki hē kae 'osi.

Ke sio ange ā ki he fa'ahinga me'a 'oku 'i ai 'a Tonga he 'aho ní. 'Omi pē lipootí pea 'ikai ke fai ha lave ia ki ai. Hala 'ata'atā, ko e taha ia e palopalema 'i heni. 'Oatu e palopalema pe 'i ai ha'o tali he 'oku mau, 'ikai ke 'i ai ha tali ia. Tuku pe ia 'oatu pē 'o faile. Mahalo ka tau ō 'o kumi atu pe 'oku 'i fē 'a e, faile pē ia ai pea tuku pē ia ai ka tau ō mai heni 'o sio hē. Ko e taha ia 'o e angahala ko e hā ko ā ko e fa'a 'ai ko ē me'á ko e volatale ko ā pe ko e hā. 'Ilo pē me'á kae 'ikai, tonu ke 'eke ko fē me'a, ko e hā e me'a na'e 'ikai ke mou tali ai ki heni pea ke toki me'a mai koe 'o talamai kuo 'osi lava. 'Ikai ke pehē 'a Tonga ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea fakatonutonu atu e Fakafofongá.

'Aisake Eke: 'Ikai ke pehē 'a Tonga ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea.

'Aisake Eke: Faka'ofa.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko e me'a ko eni 'oku lave ki ai ke mau tali hangatonu ki he 'Atitá Sea, kapau te ke me'a hifo pē ki he lipooti ko ē 'a e 'Atitá ko e kei ngaahi ngāue pea mo hono taimi ke fai ai hono fakalelei'í. 'Oku 'i ai e taimi ke fai ai e fakalelei ko ení. 'Oku lava ia? 'Io, ki he 'aho ni Sea. 'Oku 'ikai ko e taimi ko ē 'oku tohi'i mai ko eni 'i he lipootí. Ko e fakalelei 'oku tonu ke me'afua ia 'i he 'aho ko ení Sea mo e momēniti ko ení. Pea 'oku 'i ai e fokotu'utu'u 'a e potungāué ki he lipooti e 'Atita ko eni ko ē 'e ha'ú pe 'oku lelei pe 'ikai. Pea 'oku ou kole ki he Fakafofongá, tali ki he lipooti 'atita hokó, ko e hā e me'a, ko e hā e me'a 'e ha'u 'a e Lipooti 'Atita ko iá 'o talamai. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke fe'unga ia mo e me'a 'oku fie fanongo ki aí, Sea me'a fakafo'ituitui ia.

'Aisake Eke: Sea hūfanga he fakatapú 'Eiki Sea. 'A ia ko u tui ko e mahu'inga eni tautolu mo, 'e Hou'eiki Minisitā. 'Alu 'o 'eke ki ho potungāue ko fē e lipooti e 'Atitá, ko hai na'e tonu ke tali ki he lipooti ko ení? Ko e hā e me'a na'e 'ikai ke nau tali aí? He ko e taimi ko ē 'oku lipooti ai e 'Atitá pea 'oku 'asi leva e kolomu 'i lalo, ko e me'a eni ne mau ma'ú ko e tali ē 'a e potungāué ē 'a ia 'oku 'asi foki. 'A ia foki 'ikai ke fai e me'a ia ko iá, ko e taha ia e palopalema 'i he me'a ko ení. Minisitā faka'amu au 'oku lele lelei ka ko e faka'amu ko ē 'i he founga ngāué, hē e fu'u *operating system* ia Sea. Ka 'oku 'ikai ke, tau faka'amu, tau faka'amu pē kuo sai ka ko ē ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke fai e tokanga, ko e hā e me'a 'oku tokanga ai e fonua ni ki he me'a ko ē. Ko e me'á ní te tau fakalakalaka ai Sea? Hala 'aupito, faka'ofa 'a Tonga ia ka ko e poini ia 'oku ou 'ohake hení 'i he me'a ko iá.

Ko e taha ia e me'a nau 'ohake ko e 'ai ko ē e *order* ki he ngaahi *contract*. Talamai ta'emaau ia, kae kehe nau faka'amu foki ke tali mai he potungāué, *oh* 'oku sai ia, taimi ni 'oku sai. Minisitā 'ikai ke 'asi, 'ikai ke tali mai ho potungāue 'au pe ko fē, pe te mau ... ka ke toki me'a atu 'o 'eke pe ko fē me'á, mahalo te tau, o sio ki he lipooti hokó.

Ka ko e ngaahi me'a, ko e me'a 'oku talamai 'e taha ko e me'alelé ko hono tokangaekina ko ē ngaahi me'alelé. 'Oiauē fakapō! Ko e loló, manatu'i ko e ngaahi fu'u me'alele ē, ko e loló 'a eni ko eni 'oku 'omai ko ē ke fai 'aki e ngāué. 'Ikai ke maau, 'ave foki ki tahi mei he potungāué, 'ikai ke maau mo ia ia. ...

<002>

Taimi: 1455-1500

'Aisake Eke: ...hē, 'a e avavava ko ē ki he filí ke hū mai, 'i he'etau si'i founga ngāue ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a ko ē ki he, si'i fakamolemole pē Fakafofonga ē, ...

'Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ke ki'i 'oatu pē 'a e ki'i fehu'i ko eni ke mahino ki he motu'a ni ē, ko e me'a ko ē 'oku ke me'a mai ki ai, ko e 'uhingá ki he tanu hala ko eni, pē ko e 'uhinga eni fakalukufua mei he 17 ki he 22 mo e lolo ...

'Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: He ko e 'atita ...

'Aisake Eke: Ko 'ene a'u eni 'o lele mai 'o a'u ki he 12, a'u mai ki he 2012 Sune, ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e potungāue ko eni 'a Tongatapu ni, 'i Sune 22. 'Ai angé ke vakai'i mai 'a e tuku'au mai ko ē e 17 'o a'u mai ki he 'aho ni. 'A ia ko e 22 'oku ne pehē, ko 'ene pōini ia pea ne līpooti 'a e me'a he 22, ko e ngaahi me'a ē 'oku kei tu'u tau, 'oku te'eki ai ke fai ha ngāue ki ai, ko 'ene pōini ia. Ko e me'a kātaki pē he fakamole Sea he 'eku fa'a me'a atu, fa'a lau atu 'a e motu'a ni 'o pehē 'oku, 'ikai.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku fehu'i 'a'aku ia 'i he me'a ko ē 'oku ke me'a mai ki ai, 'uhinga ia ki he ta'u ni 'i he pule'anga ko eni pē na'e kamata pē eni ia mei he 2017.

'Aisake Eke: Ko ia Sea, ko 'ene vakai eni 'a e 'atita 'a e ta'u ko ia 'e 4 meimei 5 lele mai 'o ngata 'i he Sune 22. 'A ia ko e Sune 22 'a ia 'oku 'osi 'a e māhina 'e 6 'a e Pule'anga lolotonga ia 'i ai. Ka ko e me'a 'oku ou ki'i tokanga ki ai, 'uluaki, 'ikai ke tokanga 'a e potungāue 'o tali 'a e *response* ki he me'a 'a e 'atita, ko e ua, lea mai, fakatonutonu mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea, ko e māhina 'e 6 ko eni 'oku me'a ki ai, ko e ta'u ia, ko e māhina ia na'e tō ai 'a e KOVITI Sea. 'E anga fēfē ke mau ngāue na'e 'ikai ke fai ha ngāue. Sea ki'i 'ai' ai mu'a 'a e fa'ahinga fakamatala pehē ke mahino he koe'uhi he 'oku feinga mai ia ke ngāue 'a e potungāue, he taimi na'e 'ikai ke fai ai ha ngāue Sea. 'E anga fēfē ke mau ō fakatonutonu 'a e me'a na'e 'ikai ke fai ha ngāue ai.

'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea. Ko e fehu'i.

Lord Nuku: Sea ko 'eku ki'i kole atu pē 'aku ia ke fakamahino pē 'i he anga 'o e feme'a'aki, hangē ko e me'a mai ko ē 'a e Minisitā. 'A ia ko e femahino'aki ia ko ē ko ē 'a ē 'oku me'a mai ki ai na'e tāpuni 'a e potungāue ia, 'ikai ke 'i ai ha me'a ia na'e fai ai, ke fakamahino pē 'ene me'a mai na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e fai ai he na'e fai 'a e KOVITI ia.

'Aisake Eke: Ko e fehu'i Sea, ko e hā 'a e me'a na'e 'ikai ke mou tali ai 'a e 'atita ke mou talamai ai 'a e fo'i pōini ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e līpooti ia mei fē ke mau taliui 'oku 'omai ko ē, fē 'a e līpooti ko ia?

'Aisake Eke: Ko ē ko e 'atita 'oku ne talamai na'a ne tufa atu ho'omou potungāue.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha līpooti pehē ia 'e ma'u 'e he motu'a ni Sea.

'Aisake Eke: ... tufa atu ho'omou potungāue pea 'ikai ke 'i ai ha tali pea nau si'i ha'u.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ‘oku ‘ikai ke tufa mai ia ki he motu’a ni ke u sio ki ai ‘i he ... ‘o e līpooti ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo ki lalo ē, ki’i me’a hifo, ‘oku hoko ho’o me’a ‘au ko e me’a ia ‘oku si’i tūputāmaki ai ‘a e Minisitā, ka ‘oku ...

‘Aisake Eke: Kātaki fakamolemole ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva hifo mu’a ke u fakahoko atu. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e naunau ko ia ‘i he Fale ni, ‘a eni ko ē ‘oku hanga ‘e he kau ngāue ‘o hulu’i atu ‘i he ‘atā ‘o felāve’i pea mo e me’a ‘oku hoko ‘i he potungāue. Ko e me’a ko ē ‘oku ou faingata’a’ia ai koe’uhi ko e ‘atita na’e fai mei he 2017 ki he 2022. ‘A ia na’e tō ‘a e sunami ‘i he 2021 ē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sanuali ‘aho 15 ‘o e 2022 Sea.

‘Aisake Eke: Sea te u hoko atu? hūfanga ‘i he fakatapu.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Aisake Eke: Hangē ‘oku ou lau ki ai Sea, ‘atita kotoa pē ‘oku nau fai ‘a e vakai, 17 ‘o a’u mai ki he 22, tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e 22 ‘osi pea nau ‘omai ‘enau olá pea ‘oatu ‘e he potungāue ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau tali, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tali ia ‘a e potungāue ko eni, pea ‘oku ou ‘ofeina pē si’i Minisitā he tali.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea, ko u kole ki he Fakafofonga pē ko fē ‘a e līpooti ko ia na’e ‘ikai ke tali.

‘Aisake Eke: Kapau na’a ko ‘emau me’a ē, ‘osi fuoloa hono tuku atu kitu’a.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e līpooti ‘atita ‘a e potungāue ‘e fakahū mai ia ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni mo e fakamatala fakata’u ko eni ka hoko. Ko e me’a ia ko e līpooti ia ‘oku tonu ke me’a ki ai, he koe’uhi ‘oku ‘osi fai ‘a e fakalelei ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai Hou’eiki, ki’i vilo tu’uma’u ‘etau ngāue, ka koe’uhi ko ‘etau tu’utu’uni ko ‘ene mahino pē pea tau hoko atu mu’a mei he *issue* ko ia ē. He ‘ikai ke tau kei nofo pē he tu’utu’uni ko ia kuo ‘osi mahino pea kuo ‘omai ‘a e me’a fekau’aki mo e ‘atita ka ko ena kuo ‘omai ‘a e pōini ‘a e Fakafofonga. ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku ki’i kole atu pē ‘aku ia koe’uhi ko e me’a ko ē na’e me’a atu ki ai ‘a e Fakafofonga fika 5, ka ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi me’a ‘oku mau loto pē ke mau ki’i fakahoha’a ki ai ‘i he me’a tatau pē. Ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku tatau, ka ko e me’a tatau pē, ‘i he tu’utu’uni ko ē ‘a e ‘atita na’e a’u ko ē ki Sune ‘o e 22. Pea ‘oku ‘asi leva ‘i lalo ‘i he 3.317 ko e ngaahi matavaivai ē, ko e tali ko ē ‘aho ni ko e hā ‘a e fakalelei ko ē ‘oku fai. Ko e fakalelei ki ai fakahoko ‘a e fakalelei ki ai. Ko e hā ‘a e founa fakalelei ko ia ‘oku tu’u mai ‘i he tohi ko ē ‘oku ‘omai ki ho Falé mo e kakai ‘o e fonua, fakahoko ‘a e fakalelei ki ai. Ko e hā ‘a e fakalelei ‘oku hoko? Tali totongi, pa’anga na’e tānaki fakahoko mai, neongo na’e tānaki ‘e he Pule’anga kimu’a, ka na’e a’u mai ‘a e me’a ko ia ‘o a’u mai ki he taimi ni. ‘Oku kei ‘eke ‘e he kakai ‘a e pa’anga na’e tānaki kimu’a ‘i Sune 22 ‘i he hū atu ‘a e Pule’anga ko eni. ‘E hā ‘e tuku ia? Ko ‘eku tali pē ‘oku fai ki ai, ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai? ...

Taimi: 1500-1505

Lord Nuku: ... Ko e ngaahi aleapau ia na'e fai he Pule'anga Sea pea ko e tali ē 'oku 'omai, hā e me'a te tau fai?

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē pē 'e Hou'eiki tukuange ha ki'i faingamālie ki he 'Eiki Minisitā ē ke ki'i me'a mai ange.

Lord Nuku: Ka na'a ku 'uhinga atu 'a'aku ia na'a 'ilo ange 'oku ke mea'i e me'a pea ke hiki koe, ka 'oku mau vahefonua kehekehe.

Sea Komiti Kakato: Ko u kole ke tukuange ki he 'Eiki Minisitā ke me'a mai 'o fekau'aki mo e me'a ko eni 'oku mou feme'a'aki ki ai mo tau ki'i faka'eke'eke pē e Minisitā he 'oku 'i ai pē mahu'inga 'a e totonu 'a e Minisitā ne mea'i 'a e ngāue 'oku fai. 'Eiki Minisitā 'oku ou kole ki he Feitu'u na 'i Sanuali 'o e 'aho 15 tō ai e sunami, hoko ai e faingata'a hotau fonua ni tau lolongo ai he māhina 'e fiha, ki'i fakaikiiki ko e hā ho'omou me'a na'e fai he fo'i vaha'a taimi ko ia 'o a'u ki Sune 'a eni ko eni 'oku ha'u ai 'oku 'i ai 'a e 'Atita 'a e me'a ko eni 'o felāve'i mo e potungāue ko eni.

'Aisake Eke: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu pē tapu mo e Feitu'u na. Mai pē he 'Eiki Minisitā ki he'ene me'a. Ko e founa ngāue ko eni pea tonu pea mo'oni 'ikai ke 'i ai hano me'a ko 'enau tali mai ki he lipooti pea ko e poini lahi ko eni 'oku ou 'oatu ko e hā e me'a na'e 'ikai ke 'omai ai ha tali, ka ko e 'omai ko ē ho'o tali ko eni faka'apa'apa ki he Minisitā mahino ko e anga pē ia 'ene fakakaukau 'ikai ke 'ilo 'e ia e me'a 'oku hoko. 'A ia teke me'a koe ki ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

'Aisake Eke: He 'oku 'ikai ke lava ia 'omai e mo'oni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko u kole atu 'oua teke hanga 'o tukupifo ha taha he Fale ko eni. Ko e Fale ko eni ko e fili 'a e kau Minisitā 'oku nau mea'i e me'a 'oku nau me'a ki ai he ngāue. 'Oku ke me'a mai 'oku 'ikai ke ne mea'i 'e ia 'a e me'a 'oku hokó mo e me'a 'oku hoko he potungāue, tukuange hano ki'i faingamālie Minisitā ke si'i me'a mai mo e faka'ofa me'a mai koe Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na. Sea ka u ki'i lave atu ai au ho fehu'i 'aho 15 'o Sanuali 2022 ta'u kuo'osi Sea. Ko e tō ko ē 'a e sunami Sea na'e tata efu kotoa pē 'a e potungāue 'i Tonga ni feitu'u ko ē na'e efua. Kau ai pea mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi fōsoa na'e si'isi'i 'aupito 'a e tanu hala ia he taimi ko eni Sea. 'A ia ko e ngaahi ngāue ko ē 'a e potungāue ia na'e nofo ia 'i he fakalelei pea mo hono tata pea mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi matātahi 'o e ngaahi fale ne holo. 'A ia 'oku 'ikai hano fu'u 'elemēniti 'o e tanu hala 'ona hangē ko e me'a 'oku fehu'ia Sea 'ikai ha fu'u 'elemēniti e tanu hala 'ona ia pē na'e fai ha tohi uta pe na'e 'i ai ha ngaahi me'a pehē 'ikai Sea na'e 'i ai 'a e fanga ki'i pehē ka na'e iiki ia. Ka na'e nofo e potungāue ia ki hono fakama'a 'a e kinoha'a na'e tō mai ko eni mei he sunami. 'A ia ko e ngaahi me'a ia na'e fai he potungāue.

Lord Nuku: Sea fakatonutonu atu pe Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tuku pē mu’a Sea ke u tali atu ho fehu’i.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea ‘oku ‘ikai ke makatu’unga ‘a e lipooti ko eni ‘i he tanu halá. Na’e tō e sunami pea na’e ‘i ai hono ngaahi ha’aha’a pea mei he ‘aho ko ia ki he ‘aho ni ‘oku ‘uhinga ia hono ‘eke he ‘oku talamai ‘e he 3.317 ko e ngaahi fakahoko fatongia eni na’e vaivai. ‘Oku ke mea’i ko e ‘ū fale ko ē na’e tonu ke langa ko ē ‘i he taimi ko ia ‘oku kei tu’u ava pē ‘o a’u ki he ‘aho ni. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘o a’u mai ki Sune 2022. Sune ko ē Siulai 2022 ki he 23 Sune ‘ikai ke fai ha lave ia ki ai. Ko ‘eku lave atu ki he me’a na’e hoko ‘i he taimi na’e hoko ai ‘a e fakatamakí Sea ‘ikai ko e tanu hala pē ngaahi fale afā ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e me’a kei nofo palepale pē e tokolahi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

Lord Nuku: Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ia Sea ‘ikai ko e tanu halá ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e ongo Fakafofonga faka’apa’apa lahi kiate kinaua, ‘oku na tokanga mai naua ki he fo’i mahina ‘e ono ko ē na’e tō ‘a e sunami ke ‘alu ‘a e potungāue langa e fale ‘e 500 langa e fale ‘e fihangeau. Sea ko e langa fale sunami ‘i Tonga ni ‘oku laulau ta’u te’eki ke ta’u ua e langa sunami ko eni, ko e hā e ngaahi fale kuo ‘osi ‘osi ‘ova he fale ‘e teau kuo ‘osi pea kuo ‘osi tuku atu kitu’a ‘i ai e ngaahi me’a konituleki kuo ‘osi *sign* ngaahi konituleki ia kuo ‘osi *sign* Sea.

Lord Nuku: Ko u fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu he na’e ‘osi ‘i ai ‘a e polokalama ‘a e Pule’anga ki he langa fale, vahe’i mo hono pa’anga. ‘Alu mo e kau *contractor* ‘oku ‘i ho Fale ni ‘a e tohi lāunga ‘a e kau konitulekitā pea ‘oku hanga ‘e he me’a ko ia ‘o fakamahino’i mai ‘a e tu’unga na’e fai ai ‘a e ngāue. Ko e me’a ia ‘oku mau tokanga ki ai. ‘Ikai ke mau tokanga mautolu ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

Lord Nuku: Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea ‘a e Fakafofonga kātaki.

Lord Nuku: Talisi’i mu’a Sea pe ko e hā ho’o me’a ke fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io sai pē Fakafofonga ē...

<007>

Taimi: 1505-1510

Sea Kōmiti Kakato : ... koe’uhi ko ‘etau Tu’utu’uni ē te tau ki’i fokifoki mai ‘etau Tu’utu’uni he ‘oku ou vakai au ‘oku mou.. ‘I ai e taimi ‘e ni’ihi ‘oku ou fa’a nofo ke u hanga ‘o pukepuke

ho'omou feme'a'aki, ka 'oku 'i ai e ni'ihi ia 'oku nau me'a mai he Fale ni 'oku ou kaunoa pea 'oku ou ta'ofi ho'omou totonu. Ka te u 'oatu e me'a ko eni. Ka ai leva ha fakatonutonu 'oku 'i he Sea mo e Sea Fale Alea ke na talaatu pē 'oku tonu pē hala 'a e fakatonutonu ko ia.

'Oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'oku 'i ai na'e 'i ai e tohi tangi na'e 'omai ki he Fale ni 'o felāve'i pea mo e langa fale. Ko e *issue* ko ia 'o e malanga 'a e Fakafofonga Fika 5 felāve'i pea mo e tanu hala, ko e me'a kehe eni ia 'oku 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele ka te tau a'u pē ki ai.

'Aisake Eke : Mo e ngaahi me'a kehe 'oku 'ikai ko e tanu hala pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Kātaki pea mo e ngaahi me'a kehe.

'Aisake Eke: 'Osi atu au ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ha ki'i faingamālie Sea. Koe'uhi ka tau to'oto'o fe'unga atu ai pē mo e ngaahi fehu'i he 'oku fu'u lalahi e fehu'i pea lahi. Tau to'oto'o lelei atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga mou me'a atu ko e Minisitā ko e tēpile ko ē ko e koloa pē 'a e fonua ko eni 'oku ne me'a mai 'oku ki'i lalahi ho'omou fehu'i.

'Aisake Eke : Ka u ki'i faka'osi atu au Sea ka u 'osi.

Sea Kōmiti Kakato : 'Ai pē ke faka'osi atu.

'Aisake Eke : Sea ko Tongatapu ē. Ko e fehu'i ko e palopalema eni ia 'oku totolo ki tahi? Ko e fokoutua ko eni 'oku pipihi hūfanga he fakatapu. Ko e palopalema ko ia 'o Tongatapu 'oku palopalema ai pē mo e 'u motu. Ko e fehu'i foki ia kapau ko Tongatapu 'e sai pē, pē 'oku totofu. Ka ke me'a hifo ā Sea 'a ia ko Tongatapu pē eni 'oku kei 'osi na'e kau ai pē Sea mo e ngaahi me'a 'i he'enu lipooti ko ē 'anautolu 'a e ngaahi fu'u motololi ko eni ngaahi fu'u *dump trucks* talamai na'e 'ave ki he *MEIDECC* 'ave atu ia ki he *MEIDECC* 'ikai ke 'ilo ia ' 'e nautolu pē 'oku 'i fe'ia. Toe 'alu atu mo e ngaahi fu'u loli ki Falepa'anga pea vakai atu ia pē 'oku 'i fē. 'A ia ko 'eku sio ko ia ki he kau ngāue ko hai 'oku ne tokanga'i. Anga fēfē 'ohovale pē kuo ka'iloa 'a e fu'u loli ia. 'A e anga ko ē fakahoko ngāue.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea fakatonutonu atu Sea. Sea ko e ngaahi fu'u loli ko eni na'e tau pē ia he tu'afale e kau Fakafofonga Fale Alea ko eni 'i Tonga ni. Ko e me'a ia ko ē 'i Falepa'anga na'e tau mei ia 'i he tu'afale 'o Tongatapu 4. Ko e me'a ko eni ko ē, ko e loli ko eni ko ē 'i

Lord Nuku : Sea, kātaki ko u tokanga atu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea kātaki Sea ko u tokanga atu mai e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mo'oni ki Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i me'a hifo 'Eiki Nōpele he ko ē 'oku tali mai ia. Ko ena 'oku ne me'a mai ko e loli na'e tau he tu'afale 'o e hā?

Lord Nuku : Sea ko ‘eku tokanga atu ko e kautaha eni na’ a nau hanga ‘o sivi ko ē koloa ‘a e Pule'anga. Pea ma’u e loli ‘oku ka’iloa pea ‘omai e lipooti ki Fale ni. ‘Aho ni talamai talamai na’e tau ia he tu’afale. Hā e me’a na’e ‘ikai ke fakahoko ai ki he ‘Atita mou me’a ki he tu’afale ko ē ko e loli ē ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea fakatonutonu atu ko e me’a ia ‘a e ‘Atita ke ‘alu ‘o kumi.

Lord Nuku : ‘Ikai ‘oku ne hanga foki ‘o faka’ikai’i ‘a e Lipooti ‘Atita ‘oku ‘omai ki ho Fale. Ko e me’a ‘oku ati atu ai e hoha’a.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā ki’i fakatokanga’i pē ‘a e ngāue ko ia ‘o e ‘Atita ‘e ‘ikai ke kumi ‘e he ‘Atita kapau ‘e ‘ikai ke ma’u e me’a ko ia ‘e ‘i ai e uesia ‘a e Feitu’ú na ia. Tali lelei mai pē ‘e he Feitu’ú na na’e ‘ikai ke fai ha ‘eke atu fēkau’aki mo e loli ka ko e me’a ia ‘oku ma’u ‘e he ‘Atita he taimi ni ‘o fēkau’aki mo e tu’unga na’e ‘i ai... Taha ‘o e ngaahi motololi hiki *dump truck* na’e ‘oatu ki he *MEIDECC*. Ka na’e fakamahino mei he *MEIDECC* ta ko eni na’e mea’i pē ‘e he *MEIDECC* oh ta ko ē na’e mea’i pē ‘e he *MEIDECC* ‘oku ‘ikai ke nau ma’u pē ‘oku ‘i fe. Tali mai leva ‘e he Feitu’ú na na’e tau he tu’afale ‘o e Fakafofonga. ‘Oku ki’i pelepelengesi ‘aupito ‘a e me’a ko ia kae hoko atu. Mahino pē ‘oku ...

'Aisake Eke : Sai tau ha’u leva ki Ha’afuluhao. Fefē ‘a Ha’afuluhao. ‘Oku nau sai? ‘A ia ‘oku ou pehē ko Tongatapu ē, kamata pē. Ko e teuteu ko eni e tokanga’i ko ē ngaahi me’alele ke fili koe’uhi ke fokotu’utu’u kehe e me’a, ko e palopalema ko ē ‘a e ‘u *sticker* mo hono sivi, te’eki ai ke fai ha solova ‘a e palopalema a’u ki he ‘aho ni. Ko e hoko, ko e tānaki ko ē lekooti ko ē kau leipa ‘ikai ke maau -‘ikai ke kakato. Ko e ‘ai ko ia e fanga fu’u me’alele ‘oku ‘ikai ke maau ‘ikai ke kakato. Ko e ‘ai ko ē pē ‘oku ai ha ngaahi *contract* ke ki he *harvest* ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē. Ko Vava’u eni. Toe a’u ki he tanu hala ‘a ia ko e me’a atu pē ko e fo’i palopalema ko eni ‘oku ‘oku pipihi.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Fai ‘eku fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu, fakatonutonu Fakafofonga ki’i me’a hifo mu’a. ‘Ai ke ‘oua te tau fa’a, te u fa’a lea fakamolemole he kuo ‘osi mahino pē. Me’a mai ho’o fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea te tau toe foki tautolu ki he *timeline* ko eni ‘oku tau talanoa ki ai. Mei he 2017-2022, Sea ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Fakafofonga ‘oku mo’oni pē ia, ka ko e taimi ko ia na’e fakahoko ai ‘a e ‘u me’a ko ia ‘oku kehe ‘aupito ‘a e taimi ia ko ia. 'Eiki Sea ko e me’a ke mea’i ‘e he Feitu’ú na...

<008>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ko e tukuaki’i eni ‘o e, ‘o e Pule'anga lolotonga ko e tukuaki’i e Pule'anga lolotonga ‘i he me’a ne ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kaunga ki ai Sea.

'Aisake Eke: Sea fakatonutonu atu ko ho kaunga ki hē na'e tonu ke ke tali e lipooti 'a e me'a 'o talaange ko e tu'unga ia he taimi ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē. Na'e 'ikai te ke fai 'e koe e fo'i ngāue ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fē lipooti ko ia Sea ke tau sio ki he me'a ...

'Aisake Eke: Ko eni na'e tufa eni talamai he me'a na'e 'osi tufa.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Ikai ke ai ha kalasi 'oku ma'u he motu'a ni ia ...

'Aisake Eke: Ki'i me'a atu ki he potungāue ke 'oatu ha tatau mahalo ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ia Sea ke tau a'u ki ha taimi.

'Aisake Eke: Te u 'oatu ha'o tatau.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ki'i me'a hifo ki'i me'a hifo.

'Aisake Eke: Ke ke si'i me'a ki ai fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā 'oku ke ma'u e 'a e Lipooti 'Atita?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea 'oku lolotonga ngāue ia ki he me'a na'e me'a mai 'aki ko e ke tali 'a e Lipooti 'Atita. Sea ke mau tali fēfee'i ia ko e māhina 'e ono ko e, mei he 2019 ki he 2021 pē 2017 ki he 2022 Sea ko e māhina pē ia 'e ono na'e fakangāue ai e 'a e Pule'anga ko eni. ko fē ngaahi tali mei he ngaahi Pule'anga 2017 ko fē fo'i taimi ko ia? Ko fē Pule'anga ko ia ke nau ōmai 'o tali 'a e me'a ko ia? Pea nau ō mai 'o fakatonutonu. Sea ko e pēseti 'o e māhina 'e ono ko ē 'i he ta'u 'e fitu 'a ia ko e meimei taha he pēseti 'e 14.

Lord Nuku: 'Oku ou fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakatonutonu ē me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu Sea ki he 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha Pule'anga 'e ha'u pea 'alu mo 'ene *policy* kae 'ikai tuku mai he Pule'anga. Ko e founga ngāue ia 'a e Pule'anga 'oku hiki e Pule'anga kae ha'u e Pule'anga 'o hoko atu 'a e ngaahi *policy* mo e me'a ko ē ko ē 'oku fakahū mai ki heni. He 'ikai ke pehē na'e 'osi e Pule'anga ko ē pea hū mai e Pule'anga ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau kaunga ki he toenga ngāue ke fakakakato ko 'eku fakatonutonu atu Sea ko e ngāue 'a e Pule'anga 'oku hokohoko mei he Pule'anga ki he Pule'anga. Pea fai mei ai hono fakamatala fakata'u pea fai mei ai mo e Lipooti 'a e 'Atita. 'A ia ko e me'a eni 'oku tau ma'u ko ē mei he Lipooti 'a e 'Atita 'a ē 'oku fai atu ki ai 'emau hoha'a. 'Oku 'ikai ke mau hanga mautolu 'o tukuaki'i pē ko fē Pule'anga pē ko nautolu ka ko nautolu 'oku nau tangutu he sea he 'aho ni ke fakakakato 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga ki he kakai 'o e fonua. Ko e me'a ia 'oku fakatonutonu atu Sea 'oku 'ikai ko e Pule'anga ko ē kuo 'osi 'alu nautolu pea 'osi e me'a ia. Ko e fatongia 'oku tu'u pē ia ko e fakatonutonu ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakamolemole pē 'a 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 2 ki'i me'a mai angé Feitu'u na ki he motu'a ni he ko ia 'oku 'i ai e 'Atita hā me'a na'e 'ikai ke 'atita'i ai pē e ngaahi ta'u ko ē pea si'i hū mai e Pule'anga ko eni pea 'atita'i mai honau taimí. Ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua 'oku 'i ai pē mo'oni ka 'oku si'i tu'u faingata'a'ia 'a e Pule'anga 'o e 'aho koe'uhí he 'oku fakalukufua 2019 ki he 2021. Ke ke ki'i tokoni mai angé e Feitu'u na pē ko e taimi pē ia 'oku 'ave he 'Atita pē 'oku totonu ke 'atita he ta'u kotoa pē?

Fakama'ala'ala ki he polokalama ngāue 'Ofisi 'Atita

Lord Fakafanua: Sea ko e tapu pē ki he Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e polokalama ngāue ko eni 'a e 'Atita ki he ta'u kotoa 'oku fakahū mai ki he Falé 'i he taimi ko ē 'oku fakahū mai ai e Patiseti ko ē Pule'anga ko e taimi ia 'oku tonu ke fakatonutonu ai e Hou'eiki Fakafofonga 'a e ngāue 'a e 'Atita Seniale. 'A ia 'oku fakatatau pē 'ene fakapolokalama'i 'ene 'atita pea mo e polokalama ngāue ko ē 'oku tali 'e he Fale. Ka 'i ai ha me'a kehe 'oku ngofua pē ke fai ha kole ki he 'Atita ke ne fakakau atu 'ene ngāue ka 'oku fakatatau pē ia ki he palani ngāue fakata'u 'oku tali ko ē he Fale Alea he taimi ko ē 'oku fakahū mai ai.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku kole pē 'a'aku ki he Feitu'u na pē 'e lava 'o fai e me'a ko ia ki he 'Atita ke ne 'omai e 'atita'i pē 'a e fo'i vaha'a taimi ko ē 'o e ngāue na'e fai he ni'ihí he Pule'anga ko eni tukuange atu e 2017 ia mo e 2019. Tukuange atu mo e 'ū me'a 'oku hoko he, ko hono fakalukufua pehē 'io 'Eiki Minisitā fakamolemole 'e pau ke uesia 'a e Feitu'u na ia 'o fakatatau mo e 'ū malanga ko eni 'oku fai he taimi ni.

Ka ko e me'a pē feinga ke ke tali mai pē 'oku ke hanga 'o 'ai e kaati 'o fakafoki ki he tu'unga ko ē 'oku fiema'u ko ē ke 'i ai mo e founa ko ē ho'o ngāue he tanu halá me'a ko eni 'oku hoko ki Vava'u tali mai pē he Feitu'u na ia ke mahino ki he Fakafofonga pē 'oku fai ia pē 'oku 'ikai ke fai e me'a ko ia. Ko e 'uhinga ka tau 'unu atu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō tapu mo e Feitu'u na. Sea ko e ngaahi fakalelei ia ko ia Sea 'oku lolotonga hoko ia 'i he taimi kehe ia mei Siulai 'o e ta'u kuo 'osi 2023 'o a'u mai ki Sune 'o e, Siulai 2022 ki Sune 'o e 2023 Sea 'oku 'i ai e founa ngāue kehe ia 'oku hoko ai. Pea 'oku tonu leva ia ke toki 'atita'i ia 'omai he 'Atita ko eni ko ē 'oku hoko. Sea 'i he fo'i ta'u ko eni 'e tolu ko eni na'e toki 'osi 2019, 2020, 2021 Sea 'i he mähina 'e ono ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole ē. 'Uhí ko 'etau taimi ē tau tauhi pē 'etau taimí, tau ki'i mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1535 – 1540

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Komiti Kakatō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie, hoko atu 'etau ngāué. Mou fakatokanga'i pe ko 'etau taimí 'oku 'ikai ke lōloa ē. Ka koe'uhí ko 'etau tu'utu'uní pe ia, ko u kole atu pe ki he Fakafofongá ke ki'i 'oange ha taha ke malanga, he 'e malanga pe ia he me'a tatau 'o fekau'aki mo e me'a ko ena 'okú ke me'a'aki.

'Aisake Eke: Kole atu au ke u faka'osi atu au ia 'i hē. Ko e 'uhingá pe ko e fu'u palopalema ko e tu'u ko ē he taimi ní, sio angé he 'ū motú pe 'oku nau tatau he palopalemá, ko 'ene 'osi pe ia peá u 'osi. Ko e 'uhinga pe eni ia tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ko e 'uhinga pe eni ia ki he kaha'ú ke tau fakalalakaka ko e me'a lahi pe ia ke fai e mape'i e 'ū me'a ko ení.

'A ia Sea ko 'ene ha'u ko ē ki Vava'ú, tatau tofu pē ia. Palopalema e tanu halá, monomonó 'ikai ki'i kehe e palaní ia pea mo e me'á 'ikai ke sai e palani ia. Ko ē na'e talamai, 'osi ko ē palaní mo e pa'anga ko ē na'e fakamolekí kehe'aki e 1 miliona, 'a e pa'anga ko ē na'e fakamoleki ai mo e palani ko ē, 'a ia ko e fa'u palani 'oku fai atu ko ē 'a ē na'e me'a ki ai e Minisitā. 'E fiha e fo'i halá, lōlōá pea ke 'ai pē ko e sikuea mita 'e fiha e fo'i *cost* ko ē, kehekehe, 'e fu'u kehekehe lahi, ha'u mo e, ko e *job card* ko ē ngāué tatau mo ia 'i Vava'u, palopalema mo ia, 'ikai ke maau ia.

Tokanga Fakafofonga Tongatapu 5 ke maau me'a fakalekooti ngāue & palani ki he halapule'angá

'Ikai ngata aí nau ha'u e ngaahi me'á, 'a ia ko e palopalema ko ē 'o Tongatapú. Ko e palopalema lahi eni, 'a ia kuo akafia ai e fu'u sisitemi. Pea ko e palopalema lahi eni, 'a e 'ikai ke palani pea 'ai e ngāué 'o tauhi hono me'a fakalekooti ke maau e ngaahi fo'i hala. Pea mei ai ke tau 'ilo ko ē 'a e me'a ko ē 'oku hokó 'oku tofufu kotoa e palopalema ia ko ē.

Ko 'ene ha'u ko ē ki 'Euá 'a ia ko 'ene ha'u ki 'Euá mahino foki 'oku lahi taha pe 'a Tongatapu ia mo eni mo Vava'u. Ha'u ki 'Euá 'oku mahino 'oku toe palopalema pe ia 'oku 'i ai pe ngaahi kongá ai ki he, ko 'ene talamai ...

<010>

Taimi: 1540-1545

'Aisake Eke: ... pē ikai ke lava 'o faipau ki he ngaahi fiema'u 'a e fakahoko ngāué, 'a e ta'efaitotonú. 'Ikai ngata aí 'oku ne toe talamai ai, pē ki he palaní 'a e 'ikai ke sai 'a e palani ko ē monomono halá 'o hoko ai e lahi 'o e ngaahi fakatu'utā, 'a e ngaahi me'a. Pea 'ikai ngata aí pē, tatau aí pea mo Ha'apai pea mo 'Eua 'a e 'ikai ke maau ko ē lekooti ko ē ngaahi koloa 'a e *assets* ko ē 'a e Pule'angá tatau tofu pē. Toe ha'u, 'a ia ko 'Eua ia, toe ha'u ki Ha'apai 'a ia mahalo ko e me'a tatau pē ka 'oku ki'i si'isi'i ange foki, si'isi'i e tanu hala ia 'i Ha'apai meimei ko tahi pē, tahi mei hē mo e fanga ki'i me'á ka 'oku meimei tatau pē.

Ko e tñaki pa'anga ko ē ki he ngaahi tñaki e pa'angá 'oku 'ikai ke maau ia 'oku lahi e ngaahi pa'anga ia 'oku tonu ke tñaki 'ikai tñaki. Pea 'ikai ngata aí 'oku 'ikai ke maau e ngaahi lesisita ia 'o e ngaahi koloa ko ē ngaahi *assets* lalahí. Pea 'ikai ngata aí tatau aí pē ia 'a ia pea toe ha'u pē mei ai 'a e ngaahi ngāue ko eni 'a e vaka lafalafá ē. 'A ia ko e sio ko ē ko e tauhi 'o e lekooti, ko e 'uhinga foki 'ai e ngaahi lekooti koe'uhí ke lava 'o sivi'i 'aki ke faitotonu ke 'ilo e fakamolé ke lava 'o 'ilo. He ko 'ene movete ko e me'a ko ē 'oku ui ko ē ko e *check and balance*, 'ai ha me'a ke ke lava 'o pule'i 'aki ke lava 'o 'ilo he ko e tangatá foki 'Eiki Sea ko e me'a ko e 'alu pē ki he, manatu'i ko e lau e folofolá ko e kākā pea mo e, ka 'oku 'ai e me'a pule'i ke *control* koe'uhí ke lava 'o pukepuke kitautolu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki'i fakatonutonu atu e Fakafofongá.

'Aisake Eke: Pea ka mole 'a e me'a pukepuke ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e fo'i lea ko ē ko e kākā Sea, Sea ki'i fanongo mai e kakai e fonuá ki he, fakatonutonu atu Sea.

'Aisake Eke: ko e 'uhingá eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

'Aisake Eke: Kapau 'oku 'i ai e, ko e natula ko ē tangatá pea 'oku 'ai leva e ngaahi me'a ke ne lava 'o pukepuke

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea 'oku fanongo mai e kakai e ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu! Ko 'ene fakatonutonu pē pea mou me'a hifo.

'Aisake Eke: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fo'i lea 'oku ngaue'aki he Fakafofongá ko e kākā. Sea ko e ngaahi me'a ko eni hangē ko e laka, vaka lafalafa, ko e ngaahi me'a ia 'a e potungāue, ko e talanoa 'a e Lipooti e 'Atitá ki he Pule'anga na'e toki 'osí. Pea ko e ngaahi fu'u konituleki ko ē pa'anga 'e 70 ki he utá pea mo e tohi uta loí mo e hā fua ko e me'a ia 'a e Pule'anga na'e toki 'osí Sea. Pea 'oku ha'u 'a e Pule'anga ko ení ke mau fihia 'i he me'a na'e sainsi e konituleki 'e tolu ai 'a e Pule'angá. Kātoa e 'ū me'a ko ení 'oku falehopo Sea.

'Aisake Eke: Fakatonutonu Sea ki he me'a ko ē Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko u tokanga ki aí he ko e me'a ko ení 'oku 'i falehopo.

'Aisake Eke: Ko e hā e me'a na'a ke 'ave 300 ai 'a e lolí? Talamai angé 'uhingá? Ko e hā e me'a ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko 'eku tokanga ki aí he ko e fo'i lea ko ē ko e kākā 'oku ne 'omaí.

'Aisake Eke: 'Oku 300 ē kae 70, ko e hā e me'a na'a ke 'ave 300 ai 'a e me'a kae 70, ko e hā e 'uhingá?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oleva, 'oleva Sea! Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e me'a ko ē 'oku 'i loto he konitulekí ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē 'e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e fihia 'a e Pule'anga ko ení ko e konituleki pa'anga 'e 70 'e 3 na'e fakahoko he fonuá ni.

Sea Komiti Kakato: Sai ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea ko e me'a ia 'oku 'asi ai 'ū me'a ko ení.

Sea Komiti Kakato: Sai pē 'Eiki Minisitā 'oku 'osi mahino ki he Falé ni pea na'e 'osi lipooti mai he Feitu'u na pea 'oku lolotonga fai 'a e hopo ai ē 'i he me'a ko iá ē. Ko ia?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko 'eku tokanga atú hono 'ohake me'a ko iá hení Sea, na'e 'osi kole atu he motu'á ni ko e me'a ko iá 'oku 'i Falepa'anga, 'oku 'i falehopo. Pea ko e me'a ko iá 'oku tonu ke tuku hono 'eke maí he ko e me'a ia te tau iku ki aí kuo tau ō tautolu 'o huke hake 'ū me'a ko iá.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u 'eke pē ki he Minisitā? Ko hai ko ā 'oku 'i falemahakí?

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kātaki Sea.

Mateni Tapueluelu: *Oh mālō* Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole.

'Aisake Eke: Faka'osi au Sea hūfanga he fakatapú ki he Feitu'u na. Ko 'eku lau, ko e lau e folofolá, ko e tangatá ko hono lotó ko e kākā, manatu'i 'oku tau aafe pē ki he kovi. Ko e me'a 'oku 'ai 'e he tangatá 'ai e me'a

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko 'ene tukuaki'i e kakai e fonuá Sea e kākā.

'Aisake Eke: Ko e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu.

'Aisake Eke: Sai ka u faka'osi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e loto e tangatá ko e kakai e fonuá 'oku ne tukuaki'i 'oku nau kākā.

'Aisake Eke: Ko ho natula pē pea mo au kae 'ikai ke, 'oku tau ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fanongo mai e kau ngāue 'a e potungāué 'oku tukuaki'i kinautolu 'oku nau kākā.

'Aisake Eke: Sea ka ko 'eku poiní eni. Ko e ngaahi me'a ē 'oku ne hanga 'o 'ai, tauhi e lekooti ke ma'a koe'uhí ke lava 'o pukepuke ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku ke tukuaki'i e kakai e potungāué 'oku nau kākā.

'Aisake Eke: Ke ne pukepuke, ko ia, ke ne pukepuke e potungāué ko e 'ikai ke 'i ai e me'a ko ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku 'i ai ha fakamo'oni ki ai?

'Aisake Eke: 'Oku nau kākā ko e me'a ē ...

Sea Komiti Kakato: Mo me’a ki lalo.

'Aisake Eke: Pea ‘ikai te ke fai koe ha ngāue?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke tukuaki’i pehe’i e kakai ‘a e ‘Otuá ke hā?

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Fika 5.

'Aisake Eke: ‘Ai pea ke ‘ilo ho me’a ‘oku faí hūfanga he fakatapú.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā me’a ki lalo! Mo fakamolemole ē, ‘e toe ‘oatu pē taimi, fakamolemole. Tongatapu 8 me’a mai pea hoko mai ‘a ‘Eua 11, ‘e toe takai atu pē Tongatapu 5. Pea mou fakamolemole, ‘ai pē ‘a ho’omou me’á ki ha fo’i lea, ‘oua ‘e ngaue’aki ko e kākā pe ko e faihala, ‘ai pē ‘oku fakatokanga’i ...

'Aisake Eke: ‘Ikai, ‘ikai Sea ko ‘eku kole atu pē au ia ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga he ko e folofolá ia Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ko e hā ho’o ‘uhinga ...

Sea Komiti Kakato: Mo me’a ki lalo.

'Aisake Eke: 'Eiki Sea ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ki he kākā ‘oku ke ‘ohake ki ‘olungá.

Sea Komiti Kakato: Mo me’a ki lalo ka u ‘oatu e me’a ko ē ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Oku ne hanga ‘o tukuaki’i e potungāué ‘oku nau kākā, he ko hai ‘oku kākā.

'Aisake Eke: ‘Ikai, ko e me’a ‘oku ‘ai ho’o me’a ke ke hanga ‘o ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e me’a ia Fakafofonga.

'Aisake Eke: ‘Oku ke fai ‘e koe e me’a ko íá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga atu ki aí ke ke me’a ki lalo he ‘oku ‘ikai ke totonu ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu Fika 5, 'Eiki Minisitā ...

'Aisake Eke: Faka’ofa ko ...

Sea Komiti Kakato: Tu’o ua eni ‘eku lea atú. Toe pē ‘eku fo’i fakatokanga tu’o taha kia moua pea mo mahino te u ui homo hingoá pea ko homo *out* ia mei he Fale ni ē.

'Aisake Eke: Fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua toe kole fakamolemolé ka mo fanongo ki he me’a ‘oku ou talaatu ke faí. Ko ‘eku ‘uhinga ko ē ‘oku ou ‘ai atu e fo’i ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Sea Komiti Kakato: ... fo’i lea koe’uhi ke mou fakapotopoto hono ngāue’aki, he koe’uhi he ‘oku ‘i ai ‘a e lotu mamahi ia ‘i he ngāue ‘o tala ‘oku kākā ‘a hai, pea ‘oku fakatokanga’i pē ‘e he Fale ni, na’e, mahalo tonu ke mou manatu’i Hou’eiki na’e ‘osi hanga ‘e he ‘atita ‘o ‘omai ‘a e faihala ‘a e kau ngāue fakapule’anga pea na’e si’i tuli ai ‘a e kakai ‘o e fonua. Mahalo na’e toko hongofulu tupu, ko u manatu’i lelei ‘a e ta’u ko ia. Ka ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai fakalukufua, pea ‘oku ‘i ai pē ho’o mo’oni ‘Eiki Minisitā. Pea ke laumālie lelei pē, ‘oua ‘e, he ko e ‘oho ‘a e fili ia ‘e kehe atu pē ia, ko e tauhele ‘a e tevolo mo e tauhele ‘a e tangata, ko e tauhele ‘a e tēvolo mo e tauhele ‘a e tangata, ‘oku mālie.

Ko e tēvolo foki ia ‘oku poto hono ‘ai, ko e tauhele ‘a e tangata ‘oku ‘ai’ ai hangatonu pē ia, hē, ka ‘oku ou kole atu pē ki he Feitu’u na ke ke laumālie lelei, ka tau ‘unu atu ki he, ha me’a, ‘ai angé Tongatapu 8 ha fo’i me’a fo’ou na’a ‘oku toe ‘ai ‘e he Feitu’u na ha fo’i me’a ke u toe lotu mamahi ai, me’a mai.

Vaea Taione: Mālō ‘a e laumālie ‘a e Sea, tapu mo e Sea, tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakato.

Sea te u ki’i afe atu pē au ia ‘i he, hangē pē eni ia ha’aku faka’amu ia ‘a e motu’a ni, ki he anga ko eni ‘etau fakalele ko eni ‘etau ngaahi līpooti ko eni mo e, ka te u ki’i huluhulu atu pē Sea, ko e ki’i fonua ko eni ko *Macau*, kilomita *square* pē ‘e 30 pea mo hono kakai ko e toko 600000. Ko Tonga ni Sea ko e kilomita *square* ‘e 748, mo e kakai ‘e toko 160000. Ko e ki’i fonua si’isi’i eni ‘oku fu’u lahi ‘aupito ‘a Tonga ni ia ‘i *Macau*, ka ko ‘enau ‘ekonōmika Sea, mā’olunga ‘au’aupito. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ‘eku ki’i afe ki ai Sea, hangē ko e ngaahi līpooti ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘i he ta’u mo e ta’u mo e ta’u. Fēfē ke ‘omai hotau poto tahá tapu pē pea mo e Tongatapu 5, na’a nau ‘osi ‘i he tu’unga tatau pē ka tau lava ‘o talanoa’i mo sivi’i fakalelei eni ha me’a ke kake hake ai hotau fonua ni.

Meimei hangē pē ‘e afe pē ‘a e talanoa ia ki he Fakamaau, pea ko e fatongia pē ia ke fai kae fai ‘aki mo ‘etau fakakaukau atu ki he ‘osi kātoa ‘a e ngaahi fu’u me’a ko eni na’e hoko Sea. Hū mai ‘a e sunami, hū mai pea mo e *eruption* ko eni na’e hoko, tau fakaakeake pē, talu ē ‘etau fakaakeake mai he ngaahi ta’u ko ē Sea ‘o a’u mai ki he ‘aho ni, tau fakaakeake he me’a. ‘A fē tau tu’u fakataha mai tānaki mai ‘a e ngaahi ‘ilo kotoa pē, ‘io, ko e tōnounou ‘a e ngaahi Pule’anga Sea, he ‘ikai ke fa’a lava ia ‘o fakalau, lahi ‘aupito ‘o a’u pē ki he Pule’anga ko ē ‘i he taimi ni Sea. Pea kapau te tau nofo ai Sea, ‘oku ou tui lahi te tau hokohoko pehē atu pē ‘i he ngaahi ta’u ko ē ka hoko mai.

Ko ‘etau, ko e sio pē ‘a e motu’a ni Sea, ‘i he anga ko ē ‘a e ngāue ko ē ko eni ‘i Tonga ni, me’a ia ‘a e Kapineti mo e Pule’anga hono fakalele ‘a e ngāue, ka ko e me’a ko eni ‘oku lave ki ai ‘a Tongatapu 5 ‘a e ‘atita. Sea, ‘ikai ke kehekehe ‘a e ‘atita, kātoa ‘a e ‘u potungāue Sea, kovi atu, ta’efakafiemālie ko e fo’i lea ia, ta’efakafiemālie lahi Sea, ka tau nofo ‘o to’o hake ‘a e ngaahi me’a ko eni.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia Sea, tautautefito, tau kamata ke tau, te tau toki a’u atu pē ki ai ‘i hē, te u toe ‘osi pē, ki’i fo’i fehu’i pē ‘aku ia ‘e taha ‘e ‘Eiki Minisitā, ka u ki’i fakalukufua atu pē mu’a ‘eku fakamatala Sea he ‘omai pē ki’i faingamālie. Te tau toki a’u atu kitautolu ia ki he ngaahi me’a mahu’inga hangē ko ia ‘oku tau sio atu ko ē ki he ‘uhila he ngaahi ‘aho ni ‘ene mate, mate, mate, faka’ofa, faka’ofa ‘aupito ‘a e ngaahi pisinisi mo e ngaahi me’a ko ia. Ka tau lava ke tau talanoa ‘i ha founga lelei. Ke to’o mai ‘etau ngaahi ‘ilo, mo e taukei ko ia ‘i he ngaahi ta’u lahi na’e ngāue foki, tau ngāue ange ‘i he Pule’anga, ‘o ‘omai fakataha ai ‘o lukuluku mai, kole ki he kau Minisitā mo e Pule’anga ke nau tokoni mai, he ngaahi me’a ko eni.

Kae ‘ikai ke lava ‘o langa lelei ‘a e ngaahi *infrastructure* ia ko ia ‘a e ngaahi koló, ko e faka’ofa atu. Ko e fiema’u ia ‘a e ki’i fāmili Tonga, ko ‘ene fiema’u pē ‘a e *basic* ke ‘ai pē ‘ene ki’i tangikē, sai hono ki’i hala, sai ‘ene ki’i fo’i hala ki ‘uta, sai mo hono ki’i *rest room*, ‘i ai mo e ki’i ngāue ki’i seniti. Ka pehē taha kotoa pē ‘i he fonua ni, mei Vava’u ‘o a’u ki Niua, ha’u kātōa ai, ma’u pē ‘a e ki’i, te nau fiemālie. Ka ko e ‘uhinga ia kapau te tau nofo faka-tāfataha tautolu ia ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Vaea Taione: ... ke tau talanoa’i fakapoliki e me’a kātōa mo tau sivisivi’i’aki ‘a e ta’e’ofa Sea kātaki fakamolemole atu pē, ko e anga pē ia ‘eku fakakaukau.

Ka ko u loto pē ke tau lele atu e ngaahi lipooti ko eni kae lava ke tau nga’unu vave mai e Kilisimasi, vave mai e faka’osita’u te tau ‘osi ko ē ‘a e 2023 tau lava ‘o sio ki ha me’a ‘oku ha’u, lele pehē pē e Pule’anga hē, lele tautolu e Fale Alea ‘a e Fale Alea hē lele kehekehe ‘ikai pē ke ‘i ai ha taimi ia te tau tau fakataha ai. Ka ‘oku pehē pē Sea ‘eku ki’i māfana pē ‘a’aku ia ‘i he ho’ataa ni ‘o kole pē ki hoku kaungā Fakafofonga, ‘io kuo tau ‘osi a’u tautolu, ta’u eni ia ‘e fiha ‘oku ‘ikai ko ha toki Fale Alea eni, ‘ikai ko ha toki lipooti eni ia, ‘ikai ko ha toki Patiseti eni ia. Tau hanga ‘o lukuluku mai ‘a e me’a ‘oku sai, me’a ‘oku faka’ofa’ofa tau lava ‘o fakatupulaki ‘aki ia hotau ki’i fonua ‘i he ki’i fo’i toenga ta’u pē ko eni te’eki ke a’u ki he 2025 ka tau lava ‘o nga’unu. Faka’ofa hotau vaka, faka’ofa atu e faha’i ‘uhila, faka’ofa atu mo e kasa, faka’ofa pē me’a kātōa ia pea te tau toe faka’ofa pē he ta’u kaha’u ta’u ka hoko mai.

Pea ko e anga pē ia ‘eku faka’amu ke tau tānaki mai ‘a e ngaahi me’a, ‘io ‘ohake e ngaahi me’a ia ko eni ko ē ‘oku tau pehē ‘oku faka’ilo kitu’a kae lava ‘o talanoa’i mai ha *solution* ke lava ke tau hanga ‘o talanoa’i’aki ‘a e me’a ‘oku totonu ko ē ke fai. Pea ko u tui te tau ngāue fakataha ai.

Fehu’ia Tongatapu 8 tu’unga langa hala fakakavakava ‘i Folaha

Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia ki he Minisitā, fakamālō atu ki he ngāue lahi ‘oku fai pea hangē pē ko ē na’e lave ki ai kimu’a atu Sea he’ema talanoa ki he hala fakakavakava ko ena ‘oku te u ke hū ‘i Folaha. ‘Oku ou loto pē ke ki’i hanga pē he Minisitā ‘o fakama’ala’ala mai fakama’ala’ala mai pē ‘e fai ha’atau talanoa mo e kakai pē ‘e ‘i ai ha fo’i founga ange ‘o hū ai ‘a e hala fakakavakava ko eni. Manatu’i ‘oku te’eki ke hoko ia, ka ko eni ‘oku ‘osi talamai ‘osi *confirm* mai. ‘Io ‘e ‘ai ‘a e hala fakakavakava, he ‘oku ‘i ai pē ‘a e fanga fo’i hala ia mei he Hala Tungī ‘o ki’i afe leka pē ai ‘o ‘alu he halapule’anga pe he ‘uta ‘i Longoteme ‘o ‘alu ai. Pea kapau leva ‘e lele pē he hala ‘a e ‘ū hala ia, me’a pē ia ‘a e Pule’anga ‘i he kakai ‘oku fai

pē ‘a e fiema’u pē Minisitā ke toe fai ha talatalanoa mo e kakai tonu, ‘ikai ko ha kakai noa’ia eni, kakai patonu ko ē ‘e hū ai ‘a e hala fakakavakava ‘i honau ngaahi ‘api ‘uta mo e ngaahi me’a ko ia alā me’a pehē. Ke ke fakama’ala’ala mai pē mu’a he na’a fanongo mai ‘a Folaha ki Longoteme ko e me’a totonu eni ko ē kapau he ‘ikai ke lava ‘o me’a atu ‘a e Feitu’u na, fakama’ala’ala pē heni ke nau fanongo mai pē ki ai. ‘I he’ene pehē ‘oku ou fakamālō atu Sea mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki fakamolemole ē, mou foki mai ki he’etau lipooti ē, malanga mai he lipooti ki’i lahi ‘etau nofonofo ‘i he ‘atita ē, ka ko e ‘atita ‘oku fakalukufua ē, me’a mai Fakafofonga 11 ‘Eua.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, mālō ko u fakamālō ki he ngaahi fakamalanga ko eni kuo fakahoko, ka ko u pehē Sea kapau na’e fai mo fokotu’u e Komisoni ko ē ki he Tau’i e Ta’efaitotonu he ‘ikai ke tau toe longoa’a pehē. Ko ‘etau nofo ko ē ke fakafalala atu ki he ‘Ompatimeni, ko e kau polisi. Ko e ‘Atitā foki ia ‘oku toki ‘alu atu ia kuo ‘osi ‘osi e fo’i me’a ia, ka ‘oku ‘ikai ke u mahino’i ‘e au pē ko e hā e me’a ‘oku toutou pīkoi ai e Pule’anga ke fai mo fai honau fatongia ke fokotu’u e sino ko iā he ‘oku tau hela’ia ni ko e ‘ikai ke fai mo fokotu’u, he ko ē ko e ngaahi palopalema ē kuo fai hono fakahā, ka ko u fie fehu’i he me’a ko eni Sea he ‘oku palāleli eni mo e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa ko ē ki he tanu hala mo e ngaahi me’a pehē.

Tokanga ki he poloseki Pangike ‘a Maman ki he hala, uafu & mala’evakapuna ‘Euá

‘I he peesi 137, ko e *project* lahi ‘a e Pangikē ‘a Māmani.

Sea Komiti Kakato: ‘I he lipooti ē?

Taniela Fusimālohi: ‘I he lipooti.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Peesi 137 mo e 138. Ko e peesi 137 – 138 ‘oku hā ai ‘a e ngaahi fika pea ko ‘eku talanoa ko eni he na’a ku lolotonga ‘i he potungāue ko eni ‘oku lolotonga fai ‘a e palani ko eni ki he ngāue ko eni ‘oku fai’aki ‘a e pa’anga ‘e 26.02 miliona ko eni ‘a ia ko e pa’anga ‘Amelika.

‘I he peesi hoko mai ko ē ‘i he peesi 142, 141, 142 ‘oku toe ‘i ai mo e pa’anga ia ‘e 38 miliona. ‘A ia ko e fo’i *cycle* hoko ia ko ē ko ē ‘a e fakapa’anga ‘e he Pangikē ‘a Māmani ‘a e ngāue ko eni ‘oku fakahoko ko ē ‘e he potungāue ko eni. ‘A ia ko e me’a ‘e tolu ko e tanu hala, ko e uafu pea mo e mala’e vakapuna. ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi : ... Ka ko e lipooti ko eni pea mo e lipooti kimu’a ai ‘oku hā mai ai ‘a e palopalema ia pea na’e fai ‘eku ki’i faka’eke’eke pē ‘o mahino mai, ‘oku lahi e toloi ‘o e ngāue ko ia ‘oku fai ‘i he ‘elia ‘e 3 ko eni. Ko e me’a ‘oku mahino mai ko ē ‘i he fo’i ‘uluaki peesi 137 - 138 ‘oku ‘ikai ke, ‘a ia ‘e tāpuni ‘a e *project* ko eni he ta’u kaha’u, ka ‘oku hā mai ia ‘oku te’eki ai ke ngāue’aki ‘a e pa’anga ia ko eni ‘o fakatatau ki he palani ‘i he ngaahi hala

ko eni na'e tonu ko ē ke tanu. Pea 'oku ou fakamālō pē au he kuo kamata 'a e ngaahi hala 'e ni'ihoni hono tanu.

Ka ko e palopalemá foki eni 'e Sea kapau 'e lahi e toloi, ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai e uafu, tu'unga 'oku 'i ai e hala mo e tu'unga ko ia 'oku 'i ai e mala'evakapuna 'e 'alu pē taimi ia mo 'ene faaihifo 'ana ia ki lalo. Ko e me'a ko ia 'e hoko 'e toe tahataha hake mo e fakamole ia ko ē ki hono toe fakalelei'i. 'A ia ko 'ene tu'u ia ko ē he taimi ni he ma'u 'a e motu'a ni ia, 'a ia ko e 'alu eni ia ke ta'u ia 'e 5 - 7 'a e toloi ko ē 'a e ngaahi ngāue ko ē 'oku totonu ke fai, 'a ia ko e tanu hala ko e uafu pea mo e mala'evakapuna.

Kapau te u ki'i talanoa ki he uafu 'e Sea pea toki fakama'ala'ala mai pē 'e he 'Eiki Minisitā. Ko e tu'u ko eni 'oku kei tuku 'a e uafu ko ia 'o Ha'apai pea mo e uafu ko ia 'o 'Eua 'oku te'eki ke fai ha ngāue ki ai talu 'a e me'a 'e 2 pē 3 'a ia ko e *tsunami* 'a 'Eua pea mo e Haloti pea mo e ngaahi matangi pē ko ē kimu'a. Ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni lava pē ngāue'aki ia 'e he ngaahi vaka ka 'oku 'i ai e palopalema ia ai koe'uhi ko e 'ikai ke 'i ai ha teminolo ke ngāue'aki 'e he kakai, 'ikai ke 'i ai ha fale fakafiemālie, fe'efi'efihi 'a e ngaahi vaka he na'e 'uhinga ke fakalahi. Ko u tui ko e 'uhinga ko eni ke fakalahi 'a e uafu ia ko ē 'o 'Eua ia na'e 'uhinga ia ke fakahoko 'i he ta'u 2021 pē ko e 2020.

Ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he mala'evakapuna na'e mahino foki na'e 'alu 'a e uafu ko ia 'o Ha'apai 'a e mala'evakapuna ko ia 'o Ha'apai ki he tu'unga 'oku kovi ange pea na'e meimei tāpuni 'ikai toe fai ha puna ki ai kae mālō kuo lava e ngāue ki ai. Ko e mala'evakapuna 'o 'Eua 'oku kei toe ia ke fai ha ngāue ki ai na'a faifai kuo hoko ha fakatamaki.

'I he tafa'aki 'e taha 'i he tafa'aki ko eni ki he hala fakakavakava kātaki Sea. Ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai he taimi ni, pea ko u tui 'oku tatau pē mo e konga 'o Ha'apai hangē ko e Hala Holopeka pea mo e 'āhanga 'a e tuai ko ē fakahoko ha ngāue ki ai kae 'alu 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'o 'alu ia ki he kovi angé.

Ka ko 'eku kole pē ki he 'Eiki Minisitā mu'a ke ne hanga mu'a 'o fakama'ala'ala mai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e *project* ko eni. He ko e me'a ko u, fakamatala 'oku ou ma'u 'e au ia 'oku pehē, ko e 38 miliona ko ē he'ikai ke 'omai ia, he 'oku te'eki ai ke vavevavea 'osi hono ngāue'aki 'ona ia 'o e 26 miliona. 'A ia 'oku ne talamai 'e ia ia 'oku 'i ai e palopalema 'i loto he sisitemi 'oku tuai ai. Ka ko e me'a ko ē 'e hokó kapau 'e a'u ki he 2024 ki he 'aho ko ē 'e tāpuni ai e *project*, 'oku 'ikai ke toe fakalōloa ia 'i he natula ko ia 'o e ngāue 'a e *World Bank* mo e ngaahi me'a pehē. Ko e hā 'a e toenga siliní, 'e fakafoki ia pea ko e me'a ko ē 'e hoko ki he'etau ngāue 'e tu'u ai pē ia ai 'i he tu'unga ko ia 'oku 'i ai. Ka ko e fuoloa ange ko ē 'ene tu'u 'i he tu'unga ko ia ko 'ene 'alu ia ko ē ke toe kovi ange.

Pea ko u kole pē au ki he 'Eiki Minisitā mu'a ke ne hanga mu'a 'o fakama'ala'ala mai. Pea ko u fakamālō 'i he ngāue kuo fai 'i Vava'u pea mo 'Eua hono tanu 'o e ngaahi hala 'i he polokalama ko eni. Ka 'oku hā mai 'oku 'i ai e ngaahi hala na'e tonu ke kau ka 'oku 'ikai ke kau koe'uhi ko e fehalaaki faka-*design* mo e fehalaaki fakapalani. Pea 'ikai ke ngata ai 'oku 'i ai e palani ki he kaha'u ia 'a e ngaahi hala 'i 'Eua, Vava'u pea mo Ha'apai ke ngāue'aki 'a e 38 miliona ko eni ka 'oku 'ikai foki ke lava ngāue'aki ko e pehē, 'oku 'ikai ke tau ma'u 'etautolu ia 'a e ivi ko ē ke tau hanga 'o ngāue'aki 'a e pa'anga ko ia 'oku tuku mai ke fakahoko 'aki ko ē 'a e fatongia.

Pea 'oku ou tui au ia Sea ki he me'a ko eni kapau leva 'oku 'ikai ke tau lava 'o fai pea tau talaange ā, 'omai pē ā ha 'ū kautaha muli. Mahalo na'a ke mea'i pē Sea he taimi ko ē na'e

‘ikai ke fai ‘e he ‘ū kautaha Tonga ni ia ‘a e me’a ko ia. Ko ‘etau ngāue ‘atautolu ia na’e fai’aki ‘a e kautaha ‘e fā, tolu pē fā ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai e ‘Eiki Minisitā, nau monomono hala pē nautolu. He ko e taimi ko ia ‘oku talaatu ai ‘e he *World Bank* ...

<008>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi: ... mou *bid* mai ki he ngāue ko eni pea ‘oku pau ke ‘oua ‘e toe ma’ulalo he ta’u ‘e nima ho’omou taukei ngāue ko e tanu hala. ‘Oatu ia ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ma’u he na’e ‘ikai foki ke nau tanu hala nautolu ko e monomono hala. Pea ‘oku nau feinga holo ‘o a’u ki he tu’unga ‘oku fai e feinga holo fakapepa ‘o nau paasi pē mahalo ko e pēseti ‘e 50, ka ko e taimi ko ē ‘oku nau ō atu ai ko ē ke fakahoko Sea ‘oku ‘i lalo ia he me’a ko ē ‘oku fai mai ki ai e ‘uhinga ke matu’uaki ‘e he me’a ko ia ‘a e ha’aha’a ‘o e feliuliuaki ‘a e ‘ea. ‘E toe foki tu’o ua mai pē ‘a e ngaahi kautaha tokoni ia ke toe sio he ‘oku ‘ikai ke ‘alu ia ke a’u ki he tu’unga ko ē ‘oku totonu ko ē ke a’u ki ai.

Ka ko e anga ia ‘o e vakai Sea ki ha fakama’ala’ala mei he ‘Eiki Minisitā ko e hā e leva e palani ia ki he toenga ‘o e hala na’e ‘osi palani ia ki he 38 miliona ke tanu ‘i Ha’apai, Vava’u pea mo ‘Eua tukukehe pē ‘a e Ongo Niua ia ‘i he’ene tu’u ko ē ki he kaha’u ‘o kapau ko e tūkunga ē. He ‘oku ‘i ai ‘a e, ‘a e talanoa ia ‘e taha Sea na’e fanongo au ia ai ki mu’a pē eni ia pea u lele atu ‘o fai e ngāue he *MOI*. Talamai ia ko u ‘eke atu ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tanu ai e ‘ū hala ‘i Ha’apai? Pea ko e tupunga ia ko ē ‘a hono feinga’i ko ē ke, he ko e tanu hala eni na’e feinga pē ia ke fai pē ia ‘i Tongatapu ni pea ko e ‘eke atu ko e hā e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tanu ai e ‘ū hala Ha’apai? Pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo pē ko e mo’oni pē ko ha anga pē e fakahua ‘a e kau ngāue, talamai ‘e nautolu fu’u lahi ‘enau *PTOA*. Pea ko u pehē ‘oku te’eki ai ke u sio he ‘uhinga ma’ulalo mo’oni hono ‘ai pehe’i ‘etau ngāue ‘oku, ko hotau fatongia ‘o tautolu ia ko e politikale.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Sea ko u tui ko e, ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga lelei ia ke tuku atu ‘i he letiō, ‘oku ‘ikai ke filifili manako ‘a e tanu hala ‘a e Pule’anga ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke me’a ki he’ene fo’i me’a ma’i ko e fo’i fanongo talanoa ē. Kehe ‘ene fanongo talanoa ‘a’ana ia, ‘oua te ke tokanga koe Feitu’u na ki ai. Tali mai angé ‘e he Feitu’u na ‘a e 26 miliona mo e ‘ikai ko ē ke ngāue’aki ‘a ia he, pē ‘oku mo’oni e me’a ‘oku ‘omai he Fakafofonga, ka he’ikai ke ‘omai e 38 miliona ia makatu’unga he ‘ikai ke fai ‘a ha palani ngāue me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 5.

Fakama’a’alaPule’angá he 38 miliona ko e pa’anga tokoni mei he Pangike ‘a Māmani

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na. Fakatapu pea mo e Fale Alea ‘o Tonga. Fakamālō heni ki he Fakafofonga ‘ene ‘ohake ‘a e ngaahi fehu’i mahu’inga ‘aupito pea ko u tui Sea ko e ngaahi fehu’i eni ‘oku tonu ke fai ai e tālanga he koe’uhí ko e ngaahi, ngaahi fehu’i ia ‘oku langa fonua.

Sea te u kamata pē mei he tanu hala. ‘A ia ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai e Fakafofonga ‘oku faka’osi’osi eni ‘o e *IDA* fakamuimui taha ‘oku lolotonga lele pea ‘e ‘osi ia ki Tīsema ‘o e ta’u fo’ou. Ko e *mission* ko eni ko ē na’a nau lele mai ke fai ‘a e fakamā’opo’opo faka’osi na’e fai e fakataha ‘i Fale Pa’anga pea na’e kau atu ai ki ai e motu’a ni mo e Minisitā ko eni ko ē e *Foreign Affairs*.

Ko e, ko e fo’i *project* pē ‘e ua he tanu hala ‘oku toe ke ‘osi, kātoa e ‘ū me’a mai ko eni ko ē ‘e a’u mai ki he taimi ni ‘oku nau ‘osi kakato. ‘A ia ko e ongo fo’i *project* ko eni Sea fo’i hala ‘e ua ‘i Vava’u, ko e taha ko e lele mei Leimātu’a ‘a ia ko e fo’i hala ko ē ki he Hila ki Tapanā Sea, fo’i hala ia ‘e taha pea mo e ha’u ko eni mei Leimātu’a ki Tefisi ‘oku ‘ikai ko e ‘alu hake ko ē ‘i Maiva ka ko e ha’u mei Leimātu’a ki Tefisi hala lalo Sea. ‘Oku ‘i ai e pa’anga ai ‘e 3.2 miliona pea ko e pa’anga ko ia ‘oku fiema’u ke ngāue’i ke a’u ki Tīsema ‘o e ta’u fo’ou.

Sea te u ki’i lave ki he me’a ko eni pea ko e polokalama eni ‘oku mo’oni ‘aupito e Fakafofonga ko e ha’u ‘a e *World Bank* ‘o kamata ke nau fokotu’utu’u ‘a e ngāue ‘i Tonga ni ke ma’u ha ngaahi kautaha tanu hala he fonua ni. Na’e fai e ako ko eni ko e ta’u eni ‘e 10, 15 pea ‘oku a’u mai ai ‘o lava ke tau ma’u ai e ngaahi kautaha ko eni Sea. ‘I he *private sector* ‘oku ‘i ai e Luna’eva, ko e To’a *Construction* ko e Ti *Construction*, ko e Petani mo e Veisiale kau atu ki ai pea mo e *Five Stars*. Sea ko e fu’u ngāue lahi eni na’e fai ‘e he kautaha ko eni ‘a māmani ke nau lava ‘o pupuhi mo ako’i e ngaahi kautaha ko eni ke nau lava ‘o fai e ngāue pea ko e tanu hala.

Pea ‘oku a’u ki he tu’unga Sea ‘oku nau a’u ‘o falala’anga, hangē ko e me’a ko eni ko ē na’a nau talanoa ki ai kae tuku pē kau lave ki he fo’i lea fakapālangi ‘oku ‘i ai *threshold* te nau lava ‘o a’u ki ai ka ‘oku, ko e ngaahi kautaha ko eni Sea ‘oku nau a’u ‘o tolu miliona he ‘ikai ke nau toe fakalaka ai. Sea ko e ngāue ma’ongo’onga eni he koe’uhí ko e tefito’i tui ko eni ko ē tupu ha ‘ekonōmika ‘a ha fonua kuo pau ke fai ia he *private sector* pea ko e pa’anga ko eni Sea ‘oku ha’u ia mei muli. Ko e fiefia ‘a e motu’a ni he tanu hala Sea koe’uhí ko e polokalama ko eni ko ē ‘a ē ‘oku lolotonga ...

<009>

Taimi: 1605 – 1610

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... lele ‘a e *World Bank* ‘e ‘osi pe ia ki Tīsema ta’u fo’ou, ‘i he *mission* ko eni ko ē na’e tuki ‘osi na’a nau fakapapu’i ko e pa’anga ko eni ‘e 38 milioná Sea ‘e ‘osi e ngaahi *project* ko íá. Pea na’e ‘i ai leva e alepau pea mo e timi ko eni ko ē mei he *World Bank* ‘enau ōmaí, kuo pau ke ala atu e Pule’angá ke kaungā ngāue mo tokoni’i e ngaahi kautaha ko eni ha ngaahi me’a ‘oku fiema’u.

Ka ‘i he taimi tatau ‘e kei nofo ‘a e Pule’angá koe’uhí ko e ngaahi hala kehekehe ia ‘o e fonuá ‘oku fiema’u ke faka’osi. Sea koe’uhí ko ‘eku lave pe ‘aku ia ki he Fakafofongá ka ko u fiefia ‘aupito he’ene hanga ‘o ‘ohake e ngaahi ‘isiu ko eni ko ē ki he 38 milioná. Sea ‘osi fiefia e *World Bank* ia, ‘e ‘osi e ngāue ia ko eni ko ē na’e fokotu’utu’u mai e 38 milioná ‘e ‘osi ia ki Tīsema ‘o e ta’u fo’ou.

Te u toe lave atu pe Sea ki he ongo me’a lalahi ‘e ua na’e lave ki ai e Fakafofongá pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ia, ‘a e tu’u ko eni ‘o e hala fakakavakava ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahoko mei Folaha ko eni ki ‘Umusī. Sea ‘oku ‘osi ‘i ai e pa’anga ia ‘oku ‘osi *secure* ‘a ia ko e pa’anga ia ‘Aositelēlia ‘a ia ko e *co-fund* eni Pa’anga ‘Asitelēlia pea mo e *ADB* ke ne langa e hala

fakakavakava ko ení. Pea na'e 'osi *design* pea na'e 'ave 'a e *assessment* ko ení ki Manila Filipaini ke faka'osi mai ai hono sivi. Pe ko hono tufa 'o e lekooti pe ko e kautaha konitulekitā ke nau fai e ngāue ko ení Sea.

'A ia Sea ko e ngaahi fehu'i eni 'oku fiefia 'aupito e motu'á ai he koe'uhí ko e ngaahi fehu'i eni te tau talanoa ki he langa fakalakalaka e fonuá ni. Pea 'oku toe ala atu 'a e Pule'angá 'o tanu e ngaahi hala 'i 'Eua. Sea 'oku 'i ai e *private sector* 'oku nau fai e tanu halá, kautaha ko ē ko e Petani pea 'oku fiefia e *World Bank* he *performance* 'a e ki'i kautaha ko eni 'i he ngaahi hala 'oku 'osi hanga 'e he *project* ko ení 'o 'ange kiate kinautolu ke nau ngaahi.

'I he taimi tatau pē Sea 'oku toe ala atu 'a e potungāué 'o tanu 'a e ngaahi hala ki he *Tourism* ia 'i 'Eua pea ko u 'ilo'i pe 'oku fiefia e Fakafofongá he ngaahi ngāue ko eni.

Ko e me'a ko eni 'oku fekau'aki mo Vava'ú pea ko u kole pe ke mahino 'aupito e fakamatala ko eni ki Ha'apai kātaki. Mole ke mama'o ke fai ha 'ikai ke tanu 'a Ha'apai koe'uhí ko e ...

Tokanga 'Eiki Nōpele Vahefonua 'Euá ki he tu'unga 'oku 'i ai hala fakakavakava 'Euá

Lord Nuku: Sea, kātaki pe mu'a Sea kimu'a ko eni, kole pe mu'a ki he 'Eiki Minisitā kimu'a ke me'a ko ē ke hoko atu ki Vava'ú. Ko 'eku ki'i kole atu pe 'aku ia koe'uhí ko 'Eua, koe'uhí na'á ke toki 'osi eni ho'o me'a ki he ngaahi polokalama 'i 'Euá. Ka 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai e vahefonuá.

Ko e tokanga ko ē e vahefonuá 'oku 'i ai e ki'i hala fakakavakava mei 'Ohonua ki he faha'i ko ē 'o Tā'angá. Pea ko e fakahifo uta ko ē 'a e vaká 'oku fakahifo ia 'i Ta'anga ka 'oku maumau e ki'i vaka 'a e ki'i hala fakakavakavá ia, 'a ē ko ē 'e fetuku ai e me'á ki he kakai ko ē e Vahefonua 'Euá.

Ko u lave'i pe 'e au he taimi ni 'oku mou hanga 'e moutolu 'o tanu, 'o tanu tāpuni'i. Ka 'oku hoko ia ko e palopalema ki he vahefonuá pea ko e me'a ia 'oku 'uhinga atu ki ai e fehu'í ia. Ko e 'alu 'a e vaká 'o fakahifo ia he faha'i ko ē pea toe 'alu hala fakakavakava ia ki he faha'i ko ē 'oku nofo ai e kakaí. Ko 'eku kole atu pē pe 'e vave vave hano fakakakato 'a e polokalama ko ía he koe'uhí ko 'ene tu'u ko ē taimi ní 'oku lolotonga palopalema. Ka ko e 'uhinga pē ke 'i ai ha'o me'a ki ai ka ke toki hoko atu ho'o me'á he hala fonongá ki Ha'apai pea mo Vava'ú. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Sea 'i he 'osi pe ko ē 'a e sunamí na'e tisaini e ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a mai ange 'a e Fakafofonga Tongatapu 10, 'i ai ha me'a 'okú ke tokanga ki ai pe te ke toki me'a ke malanga.

Tokanga Tongatapu 10 fekau'aki mo e polokalama ko e *Triple B*

Kapelieli Lanumata: 'Io mālō, tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Ko e kole pe ha faingamālie e motu'á ni ke u ki'i lave atu ai pē faka'angataha pe pea toki tali mai ai pē 'e he 'Eiki Minisitā 'a e me'a 'oku tokanga atu ki ai e motu'á ni pea, ke u ki'i hoko atu pe he me'a ko ē na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga mei 'Euá.

‘I he ngaahi uike kuo maliu atu na’e lava ai e ‘a’ahi faka-Fale Alea e motu’á ni pea na’e toki mahino ki he motu’á ni ‘oku ‘i ai e kolo ia ‘e 4 ‘o e vāhengá na’a nau kau ‘i he polokalama ko ia na’e ui ko e *Triple B*. Ko u lave’i pe ‘e au ko e polokalama ia ‘a e Pule’anga na’e toki ‘osí ka ko e ki’i fie’ilo pe ki he ‘Eiki Minisitā ke laumālie lelei pe pea mo e Pule’angá, pe ‘e lava ‘o ki’i tokoni mai ai he ko e ngaahi tukuikolo ko ení ko ‘enau sēniti ‘oku kei tuku pe he Falepa’angá.

Pe ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga founa ‘oku nau hanga ‘o *address* ‘aki e ngaahi ‘isiu ko ení. Mahalo ‘oku mea’i pe ‘e he Feitu’u na Sea e polokalama ko ia ‘a e *public* pea mo e *private partnership*. Ke ke laumālie lelei pe ‘Eiki Minisitā kae ki’i lave mai he tafa’aki ko iá he ‘e tokoni lahi ‘aupito ia ki he ngaahi tukuikolo ko ení. Sio ki he *way forward* mo ha founa ‘e lava, he ‘oku nau ‘amanaki ‘e tanu honau fanga ki’i hala *community road* ke nau kilisimasi’aki.

Tokanga Tongatapu 10 ke tanu fo’i Hala Tangikiná fu’u palopalema ‘aupito

Pea ko e ki’i me’a pe ‘e taha ko u tokanga ki aí na’e me’a mai pe foki e ‘Eiki Minisitā ko u tokanga atu e motu’á ni ia ki he Hala Tangikiná, ‘a e kolosi ko ia ...

<010>

Taimi: 1610-1615

Kapelieli Lanumata: ... pea mei Hoi ki Kolongá. Ko e hala ko ení ‘oku ngaue’aki lahi ‘aupito, ‘aupito ia he kainga pea mei Niutōua, Afā pea mo Kolongá pea ko e tu’unga ‘oku ‘i ai e halá he taimi ní ‘oku fu’u palopalema lahi ‘aupito. Lave’i pē he motu’á ni na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘e kau ia he polokalama tokoni hangē kiate au ‘e tanu ia ‘i he *ADB*. Ko e ‘ai pē au ki he ‘Eiki Minisitā pe, ke ki’i me’a mai mu’a pe ‘e vavevave hano tanu he ko e fo’i Hala Tangikiná ia tu’unga ‘oku ‘i ai he taimi ní ‘oku kovi ‘aupito ke ki’i lave mai e ...

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e Hala Tangikiná mei he ‘apiako lautohí ē?

Kapelieli Lanumata: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘O ‘asi ko ē ‘i Kolongá ē.

Kapelieli Lanumata: Ko ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole pē ‘e lava ki’i hū atu ai?

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me’a ‘oku ke me’a ki aí Fakafofonga Ha’apai 12?

Mo’ale Finau: Nounou pē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Hē?

Mo’ale Finau: Nounou pē.

Sea Komiti Kakato: Tali pē ke si’i tali mai ‘o e kongá ‘uluakí ko ē.

Mo'ale Finau: Ko e 'ai pē ke u fehu'i pē ki ai ko e 'uhingá ke ne tali mai ai pē Sea fakataha.

Sea Komiti Kakato: Na'a mou me'a 'anenai he'ene kole maí, 'oku fu'u lahi 'a e fehu'í.

Mo'ale Finau: Ko e 'ikai ko e fehu'i eni Sea ko e ki'i hangē ko e laú ko e faka, ko e ki'i fakatangitangi pē 'Eiki Sea. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Ko u kole pē au ki he 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea he 'oku ou hoha'a ki he me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofongá hangē 'oku filifilimanakó 'Eiki Sea 'a e tanu halá. Ko u kole pē ki he Minisitā ke ne hanga mu'a 'o fakalelei'i 'a e fo'i tukuaki'i ko eni 'uhingá 'oku fanongo mai e kakai e fonuá 'Eiki Sea. Pea neongo ngali ko e tukuhua 'Eiki Sea ka 'oku malava pe ia ke ne hanga 'e ia 'o uesia 'a e anga e sio mai 'a e kakaí ki he ngaahi *principle* 'o e *justice* 'o e fakahoko totonu 'o e ngaahi me'a ko iá 'Eiki Sea.

Ko e taha Sea e me'a 'oku ou ki'i tokanga ki ai 'oku 'ikai foki ke u fa'a lea he ngaahi lipooti ko eni 'Eiki Sea koe'uhí he ko u, 'oku ou, 'oku ou tokanga au ki he ola, 'a ia ko e olá 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku laú.

'I he uike 'e ua kuo 'osí 'Eiki Sea ko hono mo'oní na'e 'ikai te u 'alu au ia ke u 'alu 'o 'ai ha'aku, ke u 'alu 'o faitā mo e kau tanu halá ke 'asi mai he *Facebook* ngaahi me'a pehē. Ka na'a ku sio ki he lele e 'ū lolí 'alu ki 'uta 'a e ngaahi hala ko e talu 'eku tupu, mau tupu hake 'i Ha'apai mo 'ene luoluo a'u 'o senituli. Fononga e ngaahi lolí ka u lau, mahalo pē 'o a'u 'o 20, a'u 'alu ki he po'uli nau kei tanu pē. Mahalo 'Eiki Sea na ko ha ola ia 'oku pehē 'oku sai 'oku lelei. 'A ia ko e lipooti ko eni 'Eiki Sea ko e lipooti mai e olá pea 'e nounou leva ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku 'i ai 'eku me'a ko u fokotu'u ki he Minisitā. 'Oku 'i ai e fokotu'unga makamaka 'uli'uli ko ē 'a eni ngaahi e kau Fisí ko ē mala'evakapuná, 'a eni ko eni ko e makamaka lelei taha ia ki he valitā. Ko u manatu'i lelei 'Eiki Sea 'i he taimi ko ē na'e hā'ele ange ai 'Ene 'Afió ki Ha'apai ki he ki'i ngāue na'e fai 'Eiki Sea, na'e fakahā mai he 'Ene 'Afió fo'i me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Fēfē fu'u maka e Fakafofongá? Kuo 'osi fai ha ngāue 'a e, 'a e Fakafofonga 13?

Mo'ale Finau: Ko e maka hinehina ia, kalasi maka hinehina efú ia 'Eiki Sea, 'ikai ke fu'u lelei ia.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e, tau pehē pē tautolu ko e maka ia ki he tata'o ta'ovala ē.

Mo'ale Finau: 'Io ko e maka lahe ia 'oku hangē ia ko e 'ai ta'ovala Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

Kole Ha'apai 12 ke valitā 'aki fokotu'unga maka he uafu hala mui'ifonua mei Kouló ki Hihifo

Mo'ale Finau: Ko e fokotu'unga maka ko eni 'Eiki Sea 'oku 'i he uafu Ha'apai 'oku ou fakapapau'i 'Eiki Sea kapau 'e valitā ke tanu 'aki homau halá mei he mui'ifonua Kouló ki Hihifó, lava lelei mita 'e fitú lava lelei pea a'u 'o senitimita 'e tolu hono mātolú.

Ko u kole ai 'Eiki Minisitā fakamolemole, 'ai ai leva homau halá 'aki e fo'i fokotu'unga maka 'e ua ta'etotongi na'e tuku mai pē he kau Fisí ki Ha'apai 'ata'atā pē 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ai ko u fokoutua hake 'Eiki Sea ke fakatangi ki he Minisitā. 'Oku 'ikai te u kole atu au ha me'a 'oku 'ikai ke malava, 'oku ou kole au e me'a 'oku 'osi 'i ai ke fakahoko 'aki e ngāué.

Pea ko ia ko u kole ki he Minisitā, uike kaha'ú tau valitaa'i mei Koulo ki Hihifo ke tau hopoki kimu'a 'i he Kilisimasí. 'Eiki Minisitā tali e kole 'a e motu'á ni, tau hopoki 'i he Kilisimasí mita 'e fitu, senitimita 'e tolu 'a e matolu 'a e valitā 'i he makamaka 'oku 'osi *available* pe ia 'i Ha'apai 'Eiki Sea. Ko ia pē 'Eiki Sea 'a e kolé kae tukuange ki he Minisitā ke ne tali.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai, me'a mai Minisitā. 'Oua te ke toe Seá, tali pē ki he Minisitā ke ne me'a mai.

Fakamatala Pule'angá ki he teu langa hala fakakavakava 'Eua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na. Fiefia 'aupito e motu'á ni he ngaahi fehu'i ko ení Sea. Te u kamata pē mei he hala fakakavakava ko ení 'i 'Euá Sea. 'I he 'osi pē ko ē 'a e *tsunami* na'e *design* e hala fakakavakava ko ení na'e fe'unga ia mo e 1 miliona. Pea na'e fakahū atu ia ki he Pule'anga Nu'usilá 'o 'omai leva 'e Nu'usila 'a e 1 miliona ko ení 'i he pa'anga Nu'usila. Pea na'e, 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i hala fakakavakava, 'a e ngaahi hala fakakavakava faka'ofu'ofa 'oku ngaue'aki 'e māmani ko e *Bailey Bridge* na'e tu'u 'i Vava'u pea 'oku 'i ai mo e hala fakakavakava ukamea 'oku ma'u ia, 'oku 'ikai ke toe ma'u mei ha fonua, 'oku ma'u ia mei Pilitānia. Pea ...

<002>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ko e 1 miliona ko eni ko ē na'e foaki mai 'e he Pule'anga Nu'usila, na'e toki *sign* 'a e *contract* ko ia pea mo Falepa'anga, 'a ia 'e tōmai ia. 'A ia 'e totongi 'aki ia 'a e hala fakakavakava ko eni, 'e uta mai 'a e hala-fakakavakava ko eni mei Pilitānia Sea, 'a ia 'oku fe'unga ia mo e 1.2 miliona Tonga. 'A ia 'i he 1 miliona ko ia 'oku 'omai mei he pa'anga Nu'usila, 'a ia 'oku 'osi kakato ai 'a e ngāue. 'I ai pē fanga ki'i me'a kehekehe 'e toki fai 'a e fakamole 'i Tonga ni ka ko e tu'u ia 'o e hala-fakakavakava 'o 'Eua, kuo 'osi tali pea 'oku 'i ai hono patiseti pea 'oku 'i ai 'a e feitu'u ko ē ke ha'u mei ai 'osi mahino 'aupito. 'Oku 'i ai 'a e fakaangaanga ki he hala-fakakavakava ko eni 'e lava 'o ngāue'aki kimu'a 'i Siulai 'o e ta'u fo'ou Sea.

Ko e me'a ko eni ki Ha'apai Sea, 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga ko eni he na'a mau ngāue fakataha ki hono tanu ko eni 'o e fōsoa ko eni ko ē 'o Tau'akipulu Sea, kau ia 'i he ngaahi ngāue ma'ongo'onga, pea 'oku, ko 'ene ngaahi fokotu'utu'u ko eni ko ē ki he valitā ki Ha'apai Sea, kau 'a Ha'apai ia 'i he polokalama lahi 'a e Pule'anga. Lolotonga ngāue fakataha 'a e motu'a ni, pea mo e Minisitā Pa'anga ki hono tanu 'o e ngaahi kolomu'a 'o e ngaahi motu lalahi 'o Tonga ni, kau ai 'a Neiafu, ko Ha'apai, lele ia mei Uoleva 'o tau ki he mui fonua 'e taha, pea 'oku kau leva pea mo 'Eua, kau ai pea mo loto 'Ohonua hē, kau ai pea mo Nuku'alofa ni pē, kau ai pea mo e fo'i hala ko eni ko eni pea mei mala'evakapuna ko eni ko ē ki Nuku'alofa ni Sea, 'a ia ko e polokalama tanu hala pē eni ia mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku tataki pē ia 'e he 'Eiki Palēmia pea mo e Minisitā Pa'anga.

Pea 'e lava lava ke tau sio Sea, 'e 'i ai lava hono patiseti pea mo hono polokalama me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'anenai, 'e 'i ai lava 'a e fokotu'utu'u ngāue ia 'a e Pule'anga ki he ngaahi hala mahu'inga pehē ni Sea, he koe'uhi ko e ngaahi me'a ia 'oku lava ai ke ne ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā, si'i tali 'enau kolé, pea ko 'enau kolé mu'a ki he Kilisimasi 'o e ta'u ni, pē te ke lava 'o fai ha ngāue fakavavevave, ke me'a ki he me'a ko eni, 'ohovale 'eku foki mai hē, lele 'i Longolongo. Kau me'a, me'a ifo mo'oni ko e hū hake he hala ko ē, hū mo e hala ko ē, valitā, pea toe tanu fakalelei'i.

Ko e kole 'a e kau Fakafofongá ke 'uhi ke to'o 'a e fo'i fakamatala ko ia 'oku 'omai 'e 'Eua 11, 'oua 'e 'ai ke tonu ia, 'oku 'ikai ke pehē 'a e Pule'anga ia ko eni. 'Oku fai tatau pē ki he taha kotoa.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ka u ki'i hao atu pē ai. Ko ia 'oku ou kole fakamolemole atu pē au 'i he 'eku lea pehē pea to'o mu'a mei he miniti mo e 'asenita mo e ...

Sea Komiti Kakato: 'Oua 'e toe to'o he na'a ke 'omai 'a e lea ko ia ki he Fale ni ke hā. Na'a uesia koe ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e anga pē foki ia 'o e talanoa Sea, ka ko e me'a ia kimu'a atu ia 'oku toki me'a mai 'a e Minisitā ko eni, kae hao atu ai pē foki ki'i kole ko eni ki he Minisitā. Fakamālō lahi atu 'Eiki Minisitā 'i he ngāue ho'o potungāue 'i 'Eua 'o tali 'emau fakatangi ke teke 'a e hala ngoue, faka'ofa'ofa 'aupito, pea 'oku ou fakamālō lahi atu 'Eiki Minisitā.

Kole 'Eua 11 ke fakavave'i valitā fo'i hala 'e 2 'i 'Ohonua

Ka ko e ki'i kole ko eni, pea 'oku fakamālō atu 'i he hala-fakakavakava koe'uhi kae lava 'a e fefononga'aki ka ko e 'oatu pē ki'i kole ko eni koe'uhi ko e kolo ko ia ko 'Ohonua. Pē 'e lava mu'a ke ki'i fakavave'i ange 'a e, ko e fo'i hala eni 'e 2 mahalo ko e toe pē ke valitā, ka 'oku toe 'a e fo'i hala, ngaahi hala lalahi pē, hala 'e 5 koe'uhi ko e ta'aki 'e he vai 'a e kolo. Ko e vaeua 'o e kolo ia mahalo ke mea'i pē he 'oku ke fa'a me'a ki ai, 'osi ta'aki ia 'e he vai, pea ko e fakatangi atu pē ke ke, ke ki'i fakavave'i ange mu'a 'a e tanu ko ē 'o e kolo koe'uhi ko e me'a ko eni 'oku fihia ai si'i kakai. Koe'uhi 'e, 'oku 'osi 'i ai 'a e 'api ia 'oku lāunga ia 'oku uesia, 'osi pulia 'a e 'api ia 'e taha hono ta'aki 'e he vai, pea 'oku toe atu mo e 'api ia 'e 2 ke hoko atu ki ai.

Sea Komiti Kakato: Sai 'e Hou'eiki koe'uhi ko 'etau taimi 'oku ou lave'i pē 'oku lahi 'a e ngaahi me'a 'oku tokanga atu 'a e kau Fakafofonga ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā ka koe'uhi ko 'etau taimi, 'e 'oatu pē faingamālie 'e 'Eua 11 'apongipongi ē.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e ngata'anga pē ia 'a e ki'i fakahoha'a ka ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā na'a ki'i vave ange koe'uhi ko e ...

Sea Komiti Kakato: Tau liliu 'o Fale Alea. Liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea, me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi 'a e Fale ki he 10 'apongipongi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'e he 'Eiki Sea e fakataha'anga)

<005>